



LOISIR  
KIADO  
2010  
BUDAPEST

Bognár Bulcsu

Erdei Ferenc szociológiája

X 106441

Bognár Bulcsu

# ERDEI FERENC SZOCIOLÓGIÁJA

  
LOISIR  
KIADO  
12010  
BUDAPEST

Bognár Bulcsu  
Erdei Ferenc szociológiája

© Bognár Bulcsu  
© Loisir Könyvkiadó 2010

SZTE Egyetemi Könyvtár



J000789695



A kötetet szerkesztette:  
Gáspár Kinga

Tipográfia:  
Gáspár Miklós

ISBN 978-963-88267-1-8

X 106441

Kiadó:  
Loisir Könyvkiadó Kft.  
loisirkonyv@gmail.com  
Felelős vezető:  
Gáspár Kinga ügyvezető

Nyomda:  
Pannónia-Print Kft.  
1139 Budapest, Frangepán u. 16.  
Tel.: +36 (1) 412-5252  
Felelős vezető:  
Cseh Tibor ügyvezető

## TARTALOMJEGYZÉK

|                                                                                                |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Előszó.....                                                                                    | 7  |
| I. BEVEZETÉS – Erdei Ferenc<br>társadalmelemzésének sajátosságai.....                          | 11 |
| II. A PÁLYAKEZDÉS MUNKÁI<br>– Királyhegyestől<br>a Magyar gazdaságtudományig (1931–1935).....  | 15 |
| III. EGY KORAI SZINTÉZIS ÍGÉRETE<br>– a makói társadalom szociográfiája (1935–1936).....       | 25 |
| IV. A NÉPI MOZGALOM<br>NAGY SZOCIOGRÁFIÁI (1937–1938).....                                     | 29 |
| IV/1. A FELEKEZETI ÉRVELÉS FOGSÁGÁBAN<br>– A <i>Futóhomok</i> (1937).....                      | 29 |
| IV/2. A NÉPI SZOCIOGRÁFIÁK<br>ÖSSZEGZÉSÉNEK SZÁNDÉKÁVAL<br>– a <i>Parasztok</i> (1938).....    | 36 |
| V. A NEMZETI RADIKÁLIS POLITIKA<br>ÉS A TUDOMÁNY KETTŐSÉGE (1939–1940).....                    | 47 |
| V/1. A HARMADIK ÚT LETÉTEMÉNYESE<br>– a <i>Magyar város</i> (1939).....                        | 47 |
| V/2. AZ ALÁVETETT VIDÉKI TÁRSADALOM<br>– A <i>Magyar falu</i> (1940).....                      | 56 |
| VI. A HAJNALI TÁRSADALOMSZEMLÉLET<br>HATÁSA ALATT (1941–1943).....                             | 67 |
| VI/1. AZ OK- ÉS SZOKÁSSZERŰSÉG<br>VISZONYRENDSZERE<br>– A magyar paraszttársadalom (1941)..... | 67 |
| VI/2. VISSZATÉRÉS A KULCSKÉRDÉSHEZ<br>– A Magyar tanyák (1942).....                            | 77 |
| VI/3. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOS ÖSSZEGZÉS<br>IGÉNYÉVEL – A paraszti társadalom (1943).....        | 85 |

## VII. A NAGYPOLITIKA VONZÁSÁBAN

– Szárszótól a kéziratig (1943–1944) ..... 95

### VII/1. A POLITIKUS TÁRSADALOMÉRTÉLMELÉSE

– a szárszói beszéd (1943) ..... 95

### VII/2. A SZOCIOLÓGUS VÉGSŐ KUDARCA

– a kéziratok munkája (1944) ..... 104

FÜGGELÉK ..... 115

Erdei Ferencre vonatkozó

válogatott szakirodalom ..... 115

Erdei Ferenc élete – évszámokban ..... 127

## ELŐSZÓ

**E**z az írás a népi szociográfus mozgalom egyik legjelentősebb alakjának és a modern kori magyar társadalomfejlődés egyik leghíresebb értelmezőjének, a két világháború közötti korszak legnagyobb hatású szociológusának, Erdei Ferencnek a társadalomfelfogását igyekszik röviden értelmezni.

A népi szociográfusok korszakos jelentőségű mozgalma és Erdei társadalomkutatói munkássága is túlmutat a két világháború közötti időszakon, amennyiben az általuk felvetett problémák (a birtokrendszer kérdése, a parasztság válsága, a csoport társadalmi integrálásának problémái, a középosztály szerepe, társadalmi funkciója, a nemzet politikai vezetésének kérdései) a magyar társadalomfejlődés modern kori kulcskérdéseit jelentik. A népi szociográfusok táborához hasonlóan Erdei számára is nyilvánvaló volt, hogy ezekre a sorskérdésekre a térség társadalmasulását kifejező válaszokat kell adni. A magyar társadalomfejlődés sajátosságait kifejező, mindegyik nyugati, mind a keleti társadalomfejlődés által kínált mintát elutasító, harmadik utas elképzelések ugyan nem előzmények nélküli, de talán Szabó Dezső és Németh László mellett legnagyobb hatású képviselője kötődik ehhez a mozgalomhoz, és különösképpen Erdei két világháború közötti munkásságához.

Sok eszmecsere foglalkozott a harmadik út lehetőségével tartalmaival a korszakban és az azóta eltelt időszakban is. Noha a rendszerváltás után kibontakozó diskurzus leginkább a népi szociográfusok nagy hatású működésével is összefüggő harmincas évekbeli népi-urbánus vitához kapcsolódik, meglehetősen kevés szó esik a népi szociográfusok sokszor egymást kiegészítő, máskor egymással versengő elképzeléseiről. Azokról az egyaránt harmadik utas megközelítésekről, amelyek az autentikus magyar lét és társadalomfejlődés lehetőségeit egyértelműen a parasztsághoz kapcsolják.

Ez a kötet egy félváltédes vizsgálódásnak az eredményeit röviden összegezve, a parasztságra alapozott társadalomfejlődés legfelkészültebb kutatójának és ideológusának, Erdei Ferencnek a szociológiáját igyekszik vizsgálni; mintegy lehetőséget kínálva arra is, hogy az

elmúlt évszázad társadalmi változásait ezen perspektíván keresztül is megvizsgáljuk és ezáltal talán differenciáltabb képünk alakulhasson ki a jelen közéleti diskurzusáról is.

Az írás közvetlen inspirációját az a részleteiben soha sem kibontott vita adta, amely jó ideje érzékelhető a társadalomtörténészek és a szociológusok között Erdei azon nagy hatású kettős társadalom koncepciójával kapcsolatban, amely a modern kori magyar társadalomfejlődés sajátosságait próbálja megragadni. Míg a társadalomtörténészek elsősorban Erdei elképzelésével szembeni fenntartásaikat fogalmazták meg, addig a szociológusok (és sok vonatkozásban a politika- és eseménytörténet művelői is) is ezen társadalomértelmezést a térség sajátosságait leginkább megragadni képes, leghitelesebb felfogásnak tekintik. Elsősorban a szociológusokra jellemző, hogy Erdei társadalomrajzát magától értetődően tekintik olyan megközelítésnek, amely mentén haladva a jelenkori társadalom jellemzői is megragadhatók lehetnek.

Ez az írás Erdeinek ezen nagy hatású, különbözőképpen megítélt felfogását kívánja értelmezni, miközben határozottan állást foglal Erdei társadalomkutatói munkásságával kapcsolatban. A saját értelmezés kibontása során kitérek a kettős társadalom koncepciójának lényeges előzményeire és ez által bemutatom Erdei társadalomszemléletének formálódásait is. A kötet ilyen módon képes lehet megmutatni a kettős társadalom-koncepció sajátosságain túl azt az Erdeire jellemző valóságértelmezést is, amely sok tekintetben kijelöli a magyar társadalom leírásának tartalmait.

A kötet megírásában nyújtott segítsége miatt köszönettel tartozom Bácskai Verának, Gyáni Gábornak, Halmos Károlynak, Lugosi Andrásnak és Némédi Dénesnek, akikkel az elmúlt évek során alkalmam volt Erdei Ferenc munkásságáról inspiráló beszélgetéseket folytatni.

A kötetben képviselt megközelítés formálódása, a paraszti társadalom és a magyar társadalomfejlődés jellemzőinek megragadása szempontjából a legnagyobb ösztönzést azonban Benda Gyulától kaptam. Az előadásokon és szemináriumokon túl a folyosói „tízperces” beszélgetések, illetve az Erdeire vonatkozó kutatásaim

publikált, vagy kézíratos szövegeiről való párbeszéd alapvetően formálta nem csupán e kötet koncepcióját, hanem kutatói beállítódásomat. Nagy fájdalom, hogy „Dáni” tragikus hirtelenséggű távozása mindannyiunka megfosztott ezen nagy formátumú, a fiatal történészeket, társadalomkutatókat és kollégákat egyaránt alapvetően orientáló, emberként is példát mutató történészszemélyiségtől.



## I. BEVEZETÉS – ERDEI FERENC TÁRSADALOMELEMZÉSÉNEK SAJÁTÓSSÁGAI

Erdei Ferenc nem csupán a XX. század magyar politikatörténet fontos és egyben vitatott alakja, hanem a magyar társadalomtudomány egyik megkerülhetetlen gondolkodója is, akinek szerteágazó szociográfusi tevékenysége több tudományra (történettudományra, néprajztudományra, szociológiára) is nagy hatással volt. Erdei elsősorban a két világháború közötti magyar társadalomszerkezet elemzésével és a magyar parasztság társadalmi helyzetéről adott értelmezésével került az állandóan idézett szerzők közé. A két háború közötti magyar társadalomról szóló elemzése a mai napig az egyik legelfogadottabb értelmezési keret a magyar társadalomfejlődés sajátosságairól; emiatt Erdei munkássága különösen a szociológusok és történészek körében állandó reflexió tárgya.

Noha az életműnek a pályakezdéstől a második világháború végéig tartó időszakában keletkezett írásai nagymértékben formálták a honi társadalomtudományos gondolkodást, kevesen tettek kísérletet arra, hogy az e korszak munkásságának egészét vizsgálják.<sup>1</sup> Ez az írás erre tesz kísérletet Erdeinek a társadalomtudomány számára releváns írásainak, az első munkáktól a kéziratos szövegig tartó időszakban keletkezett szociográfiáinak

<sup>1</sup> Kulcsár Kálmánnak az egyetlen, Erdei munkásságát részletesebben taglaló monográfiája (*Erdei Ferenc (A múlt magyar tudósai, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.)* is csak részben végzi el ezt a feladatot, s eredményeiben is sokszor erősen vitatható megállapításokra jut. A szociológusok közül még Huszár Tibor vállalkozott monografikus igénnyel az Erdei-életmű feltárására. Az eddig elkészült részek mutatnak eredményeket az Erdei kutatás számára: Huszár nagy részletességgel feltérképezi a korabeli szellemi irányzatoknak Erdeire tett hatását, s a levéltári források aprókozzal való feldolgozásával lényeges élettrajzi összefüggésekre mutat rá. Lásd különösen a *Futóhomok*ig tartó kezdeti időszakról és Erdeinek a Márciusi Frontban betöltött szerepéről szóló részt: Huszár Tibor: *Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: uő.: Történelem és szociológia. Magvető Kiadó, Budapest, 1979. 246–551., ill. uő.: Párhuzamok és kereszteződések: Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front, József Attila Múzeum, Budapest, 1991.*

a vizsgálatával.<sup>2</sup> Mivel az utókor Erdeit társadalomszerkezeti elemzése miatt sorolja a jelentős gondolkodók közé, elsősorban társadalomértelmezése és társadalomszemléletének módosulási, egyszóval Erdei szociológusi tevékenysége áll elemzésem középpontjában.

Az életmű értelmezésének a vizsgált korszaktól független specifikumát az adja, hogy nem választhatók szét Erdei társadalomelméleti, társadalomtörténeti és politikusi megállapításai. Szociográfusi elemzése egyben társadalomelméleti felfogásának lenyomatai, míg a tényleírások mellett megjelenő értéktételekből a társadalompolitikus nézeteire következtethetünk. Különösen az e munkákban megfogalmazódó politikai szándék formálja Erdei szociológusi és történeti állásfoglalását. Az írások társadalomképe már eredeti szándékában sem egyszerűen a társadalom jellegzetességeinek a rögzítésére törekszik, hanem a társadalom értelmezését alapján Erdei politikai elképzelései alakítják.

Miközben tehát a művek társadalomszerkezeti elemzése eltéréseket mutatnak, a politikum társadalomképet formáló jellegében nincs érdemi különbség Erdeinek a pályakezdés idején megfogalmazott felfogása és a vizsgált korszak végén kifejtett álláspontja között. A pályakezdés időszakának naplórészlete<sup>3</sup> ugyanarról

2 Az elemzés hangsúlyaiából következően nem tárgyalom az 1944 után keletkezett írásokat, hiszen Erdei egyértelmű politikai szerepvállalása után keletkezett írásoknak már legfeljebb csak politikatörténeti érdekességük van, a honi társadalomtudományos gondolkodás számára nem jelentősek. Másrészt jelen munka csak utalásszerűen tér ki életének főbb állomásaira. Utóbbiról a kötet *Erdei Ferenc élete – évszámokban* című része adhat támpontot az olvasónak.

3 Több feljegyzésből is kiviláglik Erdei politikai akarata. A pályakezdés időszakában a következőket veti papírra: „Komoly magyar társadalomrajz ugyancsak kitérhet a magyar társadalom kifejeletlen voltára. Itt az ember rögtön valami torzóba üti a fejét. Valóságos gyűjteménye mindenféle civakodásoknak, olyannyira, hogy *csak egy rettenetes nagy söprögés segít* (kiemelés tőlem – B.B.). Adja az Uristen.” (Erdei Ferenc: Naplórészlet 1930–1935. Idézi Huszár Tibor: *Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok*. 249.)

az álláspontról tanúskodik, mint a korszak végénél *Történelem és szociológia*<sup>4</sup> című munkája.<sup>5</sup>

Erdei társadalomtudósi munkásságának másik jellegzetessége, hogy a magyar polgári társadalom szerkezetéről adott elemzése – egyetlen összefoglaló tanulmánytól eltekintve – a magyar parasztságról írott munkáin révén értelmezhető. Vagyis Erdei társadalomkonceptiója a nemzeti és kulturális értékek őrzőjének tekintett parasztság problematikájából bontakozik ki. Ez az a társadalmi csoport, amely szociográfusi működése során végig érdeklődése homlokterében áll. Erdeit elsősorban a parasztság társadalomtörténeti változásának, jelenbeli helyzetének és jövőbeli polgárosodási esélyeinek a megragadása foglalkoztatja.

A parasztság fő csoportjainak aprólékos feltérképezése vezet el odáig, hogy a magyar társadalom egészéről szóljon. A parasztságnak a szélesebb társadalmi viszonyrendszerben való elhelyezése készteti arra is, hogy megfogalmazza álláspontját a magyar társadalomfejlődés jellegéről. A magyar társadalom jellemzése tehát a parasztság vizsgálatából indul el, pontosabban a magyar társadalomfejlődés megítélése a parasztságnak Erdei által értelmezett nézőpontján keresztül történik meg. Értelmezésének sajátossága, hogy az egyéb társadalmi csoportokról adott értékelését alapján az határozza meg, mennyire voltak képesek támogatni a parasztság társadalmi emancipációját és polgárosodását.

A nem paraszti társadalmat tehát annak alapján értékeli Erdei, hogy elősegítette vagy hátráltatta-e az általa a parasztságnak tulajdonított jegyek kibontakozását. Szá-

4 Erdei Ferenc: *Történelem és szociológia. Társadalomtudomány* 1942/4–5. 463–496.

5 A *Történelem és szociológiában* Hajnal társadalomelméletének (elsősorban a hasonló című íráson alapuló) elemzésekor Erdei az állapítja meg, hogy Hajnal társadalomelméleti tételeiből „nem következik semmiféle politikum, miután semmiféle normát nem nyújt arra nézve, hogy egy újabb elmélyülő társadalmasulás érdekében milyen politikai törekvések szükségesek.” „Hogy mindegy milyen konkrét történeti formákban, milyen társadalmi elemeknek milyen törekvése által következik be, ez már olyan kérdés, amelyre nincs felelet Hajnal műveiben.” (*Történelem és szociológia*. 484. ill. 484–485.) Erdei elemzéséből az derül ki, hogy ő maga – Hajnallal szemben – a társadalomszerkezet elemzés mellett a politikai cselekvés lehetőségeit is be kívánja építeni műveibe, vagyis a politikumnak itt is nagy súlya van.

mára ugyanis a parasztság nem egyszerűen a társadalom egyik, már csak számaránya miatt is fontos csoportja, hanem egy olyan réteg, amelyben a magyarság csoportosajátos jegyei is megragadhatók, így az autentikus magyar lét letéteményeseként jelenik meg.<sup>6</sup>

Erdeinek a parasztságot feltérképező, elmélyült empirikus kutatásainak háttérében tehát mindig egy nagyon határozott politikai szándék áll. Másrészt eredendő elképzelésének megvalósítását csak úgy találta kivitelezhetőnek, ha szaktudományos érvelésre támaszkodik. Ez fogalmazódik meg egy 1931–32-es kelezésű kéziratos feljegyzéstöredékben: „Változatlanul bele akarok szólni a világ lerombolásába és újjáépítésébe, és ehhez a szociológiát, és a közgazdaságtant tanulom.”<sup>7</sup>

6 Erdei értelmezésének további sajátossága, hogy felfogását nem elsősorban az osztálytársadalmi politikai történelem alakították, hanem az főképp személyes tapasztalatából, a parasztság nyomorúságos helyzetének átéléséből táplálkozik.

7 Erdei Ferenc: Gondolatok a pályáról. In: Erdei: *Történelem és társadalomkutatás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 323.

## II. A PÁLYAKEZDÉS MUNKÁI – KIRÁLYHEGYESTŐL A MAGYAR GAZDASÁGTUDOMÁNYIG (1931–1935)

A társadalomszerkezeti elemzés és a politikai szándék megnyilvánulásai már a pályakezdő írásaiban is megmutatkoznak. Erdeinek a szűkebb környezetével és a tanyakérdéssel foglalkozó első tanulmányai is a szakszerű szociografikus elemzés és a politikai elkötelezettségből adódó ideologikus értelmezés kettőségeről tanúskodnak, még akkor is, ha ezekben az írásokban ennek még csak a csírái jelennek meg.

Az Erdei művek sorát az 1931-ben publikált *Királyhegyes* című kismonográfia<sup>8</sup> nyitja, amely a szerző által jól ismert Makó melletti kistelepülés társadalmi viszonyait mutatja be.<sup>9</sup> Miképp a későbbi tanulmányokban is tapasztalni fogjuk, Erdei a legkisebb falusi közösségről értekezve is mindig a társadalom, pontosabban a paraszti társadalom egészét szemléli, s ennek a világnak a társadalom egyéb nagycsoportjaihoz fűződő viszonyát mutatja be. Ezúttal – de ez többnyire a későbbi, jelentős írásokban is így lesz – a parasztság társadalmi átalakulását és a polgárosodó társadalomban való betagozódását vizsgálja.

Noha a húszéves szegedi joghallgató munkáját még nem jellemzi kiforrott társadalomtudományos fogalmi gondolkodás, társadalomszerkezeti elemzése meglepően összetett. Erdei a királyhegyesi társadalomszerkezetet olyan háromdimenziós viszonyrendszer alapján rajzolja meg, amelynek ágai: a birtoknagyság, a korstruktúra és a polgárisodáshoz fűződő viszony. Az egyes dimenziók különböző kapcsolatban állnak egymással. A legna

8 Erdei Ferenc: *Királyhegyes*. *Századunk* 1931/1. 25–35.

9 "A legelső tanulmány tárgya azért lett Királyhegyes, mert ettől a kisközségtől alig két kilométernyire feküdt a Szabó nagypapáé tanyája, ahol az Erdei család – az apai nagyszülők halálát után – 1928-tól 1933-ig bérlőként gazdálkodott." In: Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. In: (vál. Berend T. Iván, Szuhay Miklós) Erdei Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérőföldkövei. Válogatás*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1974. 583.



gyobb magyarázó ereje a birtoknagyságnak van, ám a korstruktúra és a polgárisodáshoz fűződő viszony jelentősége sem elhanyagolható. Az utóbbi kettőnek az elkülönítésével Erdei jelezni kívánja, hogy nem egyszerűen nemzedéki különbségek vannak a polgárosodás kérdésében. Az elemzés erénye éppen az, hogy e társadalomszerkezeti modell a három dimenzió folyamatosan módosuló súlya miatt dinamikus, így kiválóan alkalmas a mű írásakor felgyorsuló társadalmi változások megragadására.

Erdei a *Királyhegyes*ben az eredeti társadalomszerkezeti elemzés mellett a későbbi írások szempontjából is fontos megállapításokat tesz a paraszti polgárosodás lehetséges útjairól. A tanulmány egyik legfőbb eredménye, hogy Erdei kimondja: a parasztság válságban van, s a hagyományos parasztvilág többnyire már felszámolódott, legfeljebb külsőségekben őrzi azt a paraszti állapotot, amelyet sokan a jövő zálogának tekintenek. Erdei értelmezésének újszerűsége az is, hogy a paraszti állapot megszűnését természetes folyamatnak, a történeti átalakulás magától értetődő részének tekinti.

Miközben e legelső munkájában is keresi a parasztság társadalmi emancipálódásának lehetőségeit, már itt is rámutat arra, hogy a paraszti társadalmi állapot nem öröktől fogva létező társadalmi helyzet, hanem a társadalomfejlődés bizonyos pontján bekövetkező alakulat. Másrészt a *Királyhegyes*ben Erdei pontos, szakszerű szociografikus leírásra törekszik, egyúttal azt is taglalva, hogy e társadalmi viszonyok milyen lehetőségeket kínálnak a település parasztságának. Hitelesen ábrázolja a kívülről induló bomlási folyamat következményeit: Királyhegyesen, ahol az átalakulásnak nincsen belső oka, hanem a külső társadalmi környezet kapitalizálódása hozta magával a változást, nem lelhető fel a parasztság aktív szerepvállalása.

Erdei számára a sikeres polgárosodást a parasztság által meghatározott társadalmi változás teremtheti meg. E parasztpolgárosodás lehetőségét véli megtalálni a makói viszonyok között. Mielőtt azonban megírná Makó társadalomrajzát, az anyaggyűjtéssel egyidejűleg újabb, az elmélet formálódása szempontjából fontos vállalkozásba kezd: alaposabb gazdaságelméleti, közgazdasági tanulmányokat folytat, hogy bemutathassa a tanya-

rendszer közgazdasági és társadalmi szerepét. A makói parasztpolgárosodást és ezzel szoros összefüggésben a tanyarendszer vizsgálatát mutatják tehát be az 1932 és 1934 közötti időszak legfontosabb munkái.

Ha azt állítottuk, hogy Erdei társadalomértelmezése a parasztság témájából bontakozik ki, akkor e réteg társadalomrajzának és a szerző politikai elképzeléseinek szempontjából a tanya és a tanyás mezőváros kiemelten fontos. A tanya kérdéséhez kapcsolódnak ugyanis Erdei társadalomelemzésének és politikai víziójának legfőbb felvetései. A tanyával függ össze az alföldi mezővárosi fejlődés és a belőle kibontakozható új társadalmi átalakulás lehetősége is. A tanyák révén fogalmazza meg a polgári individualizmuson túlmutató új típusú paraszti kollektivizmus lehetőségét, s a tanyában látja az átmeneti társadalmi helyzetből adódó dezintegráltság megszüntetésének módját is.

E kérdések kapcsolják össze Erdei korai, a tanyával foglalkozó írásait a *Királyhegyes*ben elemzett parasztpolgárosodás problematikájával. Nem véletlen tehát, hogy a parasztság társadalmi felemelését zászlójára tűző fiatal Erdei a parasztpolgárosodás útjait taglalva az 1930-as évek első felében többször is újragondolja a tanyák történeti, gazdasági és szociológiai kérdéseit.

A nem sokkal a *Királyhegyes* után elkészített *A makói tanyarendszer*<sup>10</sup> (a tervezett makói nagymonográfia első részlemzése), *A makói parasztság társadalomrajza*<sup>11</sup>, és a *Magyar gazdaságtudomány*<sup>12</sup> című értekezésében Erdei a tanyarendszerek értelmezése során egyaránt az alföldi tanyás mezővárosok és az ezen alapuló társadalomfejlődés mellett érvel. A három írást, a témán túl, a gazdasági érvelés dominanciája is összeköti. Erdei számára a gazdaságelméleti elemzés lehet annak a záloga is, hogy nem mosódik össze a tudományos leírás a tanyapolitikai elképzelésekkel. Erdei önértelmezése szerint az ő

10 Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. *Népünk és Nyelvünk* 1932. 4-6. füzet 81-91., 7-10. füzet 140-148., 11-12. füzet 193-198.

11 Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza*. (Csanádvármegyei könyvtár 26.) Csanád Vármegye Községe, Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Részvénytársaság, Makó, 1934.

12 Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány. Magyarországtudomány* 1935/2. 137-148., 1936/1. 143-154., 1936/2. 251-263.

elemzését éppen a tudományos szakszerűsége törekvésétől különbözteti meg másokétól.

Valójában azonban mindhárom munkájában politikai programjának erősen ideologikus társadalomelméleti megalapozását végzi el, amennyiben az alföldi mezővárosok tanyarendszerét a magyar társadalomfejlődés értelmeként és a magyar parasztság társadalmi emancipálódásának legfőbb lehetőségeként szemléli. Hiszen a makói tanyarendszert olyan gazdasági-társadalmi formának tekinti, amely képes egyesíteni az egyéb településtípusok előnyeit, hátrányaik nélkül.

Erdei szerint a tanyán egyrészt elkülönül a termelési és a fogyasztási üzem, másrészt a városi háztartás révén fennáll az iskolázás és az állandó társas érintkezés lehetősége is. Mindez megeremti a szakszerű termelés és az emberi kultúrélet feltételeit is. Erdei számára a tanyarendszer azért is fejlettebb gazdasági szervezet, mint a falurendszer, mert a tanya esetében a termelési és fogyasztási üzem szétválik, és ugyanakkor a tanya és a falusi vagy városi ház egységében olyan integrálódás alakul ki, amely a faluban nincs.

Erdei azonban nem vet számot azzal, hogy ez a kétlakisággal jellemezhető tanyatípus inkább egy korábbi időszak, már nem jellemző típusát jelenti. Hiszen azok a gazdasági és jogi változások, amelyek egykor a differenciált, a termelési és fogyasztási üzemeket szétválasztó tanyarendszert létrehozták, a XIX. század második felétől megszüntetik ennek az Erdei által fejlettebbnek tekintett településtípusnak a dominanciáját. Másfelől a családi tanyás termelés előnyei valójában csak a gazdák esetében érvényesülnek.

A *Magyar gazdaságtudomány* látszólag kevésbé kapcsolódik Erdei korai műveinek legfőbb kérdéseihez, vagyis a parasztság polgárosodásának és a tanyarendszer révén megvalósítható társadalmi felemelésének programjához. A tanulmány hosszas közgazdasági és tudományelméleti fejtegetéseiben ugyanis Erdei a közgazdaságtudomány különböző irányzataihoz fűződő viszonyát próbálja tisztázni, majd ezzel összefüggésben a jövő tudományának tekintett „magyar sorstudomány” elméleti alapjait igyekszik lerakni. A tanulmány második felében azonban, a *makói tanyarendszer* után újra, a tanyai termelés problé-

máját járja körül, a kérdéskört részint az írás gazdaságelméleti fejtegetésében is elhelyezve.

A tanyarendszer kérdése nyilvánvalóan itt is a parasztpolgárosodás jövőjének szempontjából fontos. A tanulmány újdonsága az – s ebben kapcsolódik Erdei eredeti kérdéseihez –, hogy a „magyar sorstudomány” Németh László-i ötletének<sup>13</sup> továbbgondolásával a magyarságszerint leginkább képviselő parasztság társadalmi felemelését kívánja tudományosan megalapozni.

Elvégzi a tanyáknak azt a tipizálását is, amelynek előzménye már a *makói tanyarendszerben* is olvasható. Ennek lényege, hogy a különböző, korábban tanyának tekintett települések közül mindössze egyetlen típus tekinthető valódi tanyasi településnek. Erdei tipizálásban nemcsak az Einzelhof-nak mondható halász- és pásztortanyák kerülnek ki a tanya fogalmából, hanem mindazok az önálló termelési üzemek is, amelyek nem a falu vagy város, valamint a tanya szerves egységét alkotó tanyarendszeren alapulnak. E csoportosítás alapján sem a majorok különböző fajtái, sem a szórványfalvaknak minősített szegedi tanyák, sem a délvidéki szállások nem tekinthetők tanyának.

Csupán a hódmezővásárhelyi tanyán valósul meg a falu vagy város fogyasztási üzemét kiegészítő tanyasi termelési üzem, amely egyben az anyatelepülés gazdasági és társadalmi fejlődésének is legfőbb mozgatója lesz. Az egyéb típusnak tekintett lakótanyák egyre nagyobb számú jelenlétét, a tanyai kitelepülés problémáját Erdei nem vitatja, de úgy tekinti, hogy e jelenség oka a gazdasági kényszerűség, vagyis helyes tanyapolitikával a probléma orvosolható. A lakótanyák amúgy is „kevés-

13 Erdei Németh Lászlónak A magyar sorstudomány feladata (Magyarságtudomány 1935/1. 2–13.) című munkájához kapcsolódik. Németh felfogásának előzménye, az Egy Hungarológiai Társaság terve (In: Széchenyi Ágnes (szerk.): Válasz 1934–1938 Budapest, 1986. 101–102.) című szöveg azonban már 1934-ben megjelenik a Válasz 1934/1-es számában. Maga a magyarságtudomány-fogalom viszont Kerényi Károlytól származik, akinek Németh Lászlóval folytatott levelezésében használja először ezt a kifejezést. (Lásd: Németh László és Kerényi Károly: Levélváltás In: Válasz 1934–1938. 107.)

számúak, s különleges geográfiai, jogi és települési okok hatásaképpen”<sup>14</sup> jöttek létre.

Joggal vehető fel azonban, hogy az Erdei által egyetlen valódi tanyának tekintett, egész társadalomértelmezését lényegileg meghatározó vásárhelyi tanyatípus is „különleges geográfiai, jogi és települési okok” eredményeképpen jött létre. A különleges körülményeket a XVIII. századi, állattenyésztéssel foglalkozó pásztor-tanyák szántóföldi tanyákká való átalakulása jelenti, amelynek háttérében a szemes termelés konjunktúrája, valamint az újabb legelő feltörése és a nemzeti csatládi kapcsolatok megváltozása áll, miként ezt maga Erdei is elemzi.

A lényeges különbség tehát valójában nem az egyes típusok „organikusabb” jegyeiben keresendő, hanem a szerző sajátos perspektívájában és társadalompolitikai szándékaiban. Erdei úgy véli, hogy e tanyatípus és a hozzá kapcsolódó alföldi magyar város révén emelhető be a társadalom többségét kitevő parasztság a magyar polgári társadalomba – méghozzá úgy, hogy a már hangzottatott elv, a nagyságának megfelelő társadalmi súly is megvalósulhasson. E társadalompolitikai program miatt azonban éppen a *Magyar gazdaságtudományban* kifejtett elvet, a szaktudománynak a politikai szférával szembeni autonómiáját nem tudja megvalósítani.

Azért, hogy egy valójában sohasem egyeduralkodó tanyatípus elsődlegessége mellett érvelhessen, a szaktudósi elveknek kell csorbát szenvedniük. A *Magyar gazdaságtudományban* szétválasztja ugyan a „magyar sorstudomány” területeit, de szaktudomány és társadalompolitika viszonyát az utóbbi fogja meghatározni, így az egész tanyakérdés értelmezése – Erdei minden gazdaságelméleti-közgazdasági erőfeszítése ellenére – ideológiai leírás marad. Minthogy a szerző már nem csupán szociográfusként szemléli az átalakulási folyamatot, hanem a tanyarendszer megmaradása érdekében tevékenykedő agrárpolitikusként is, ez az ideologikus elemzés meghatározza társadalomértelmezésének jegyeit is. Ily módon Erdei szaktudósi-szociológusi kvalitása a „magyar sorstudomány” általa kijelölt három szférája

közül mindössze egyben, a társadalomrajzban, a parasztpolgárosodás, a tanyasi termelés szociográfiájában érvényesülhet.

Láttuk, hogy a harmincas évek elején Erdei alaposan körbejárta a tanyarendszer problémáját. Nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a „magyar sorstudomány” koncepciójával meghatározza a különböző tudományágak és a társadalompolitika viszonyát, s hogy kijelölje a tanyarendszer helyét a paraszti polgárosodás folyamatában. Az 1932 és 1934 közötti időszak alapján gazdaságelméleti, a tanyarendszer gazdasági összetevőit tisztázó tanulmányai után (illetve – a *Magyar gazdaságtudomány* esetében – velük egyidejűleg) Erdei újra felveszi a *Királyhegyes* tanulmányánál elhagyott társadalomtörténeti és -szerkezeti elemzés fonalát.

Ekkor készíti el az elmélet formálódásának egyik legfontosabb korai művét, *A makói parasztság társadalomrajzát*, amelyet előmunkálatnak szán Makó társadalmának bemutatásához. Az 1934-es monográfia a huszonhárom éves, egyetemi tanulmányainak végéhez közeledő Erdei írása. Itt már eltűnnek a *Királyhegyes*re jellemző fogalmazásbeli pontatlanságok, s cizelláltabbá válik a társadalmi környezet szociográfiai tárgyalása. Az elmélyültebb leírás, Erdei szerint, a „modern társadalomtudományos módszernek” köszönhető, amely „minden jelenséget a társas viszony szempontjából igyekszik megvilágítani”.

A társas viszonyokat a szerző a földrajzi, a termelési és a társadalmi determinizmusokon át próbálja bemutatni, vagyis azokat az elemzési szempontokat teszi differenciáltabbá, amelyeket *A makói tanyarendszerben* már kialakított. Erdei a geográfiai jellemzők és a történelmileg kialakult, szélesebb társadalmi rendszer meghatározó szerepével egészíti ki az előző időszak gazdasági-termelési érvelését. *A makói parasztság társadalomrajzában* a társadalmi viszonyrendszereknek a gazdaságot meghatározó szerepe mellett foglal állást,<sup>15</sup> mondván, hogy „minden azon fordul meg, hogy

14 Erdei Ferenc: *Magyar gazdaságtudomány. Magyarságtudomány* 1936/2. 251–263.

15 Ezzel együtt sem következetes Erdeinek a gazdaság és társadalom primátusáról szóló álláspontja. Ráadásul a tanulmányban gyakran összemosódik a két fogalom. Ez az elméleti kidolgozatlanság az egész életműben megmarad, és sok, nehezen feloldható elméleti problémát okoz majd a későbbiek során is Erdei számára.

a társadalom rendje tud-e lehetőségeket nyújtani az alkalmazkodáshoz.”<sup>16</sup> Az ebből a kiindulásból kibontakozó szociografikus leírás az életmű egyik legsikeresebb ábrázolása lesz a polgárosodó paraszti társadalomról.

Társadalomszerkezeti elemzésének alapvető társadalmi csoportja, a parasztság definiálása azonban nehéz dilemma elé állítja. Erdei szerint a társadalom és individuum összefüggésében az adott társadalmi réteghez, osztályhoz tartozás legfőbb ismérve az azonos magatartás. A magatartás szónak sok jelentése van Erdei számára: mentalitást és tevékenységi kört is jelöl egyben, de a kultúra egységet adó szerepe a meghatározó. Az egyén perspektívájából szemlélve az az érdekes, hogy a társadalmi egységhez tartozás magatartása (kultúrája) mennyire alakít ki zárt csoportot, mennyire teszi lehetővé a társadalmi mobilitást. A társadalmi csoporthoz tartozás meghatározását Erdei a polgári társadalom esetében is érvényesnek tartja: úgy gondolja, hogy az egyéni magatartások társadalmi csoportokként itt is tipikusak. Így a fiatal Erdei társadalomelméletében a társadalmi rétegződés a tágn értelmezett kultúrán alapszik.

E kétségtelenül figyelemreméltó eredmény mellett azonban egy nagyon súlyos problémával is szembekerül, amikor a parasztságot el akarja helyezni a társadalomszerkezetben. A rendi korlátok ledőlésével a jogi és gazdasági rend szabályai eltűnnek, s a rendi viszonyok lassan felbomlanak. A polgári társadalomszerkezetre jellemző változások miatt a parasztság mint egységes társadalmi csoport (Erdei megfogalmazásában osztály) megszűnőben van. A polgárosodás folyamatában lazább egység lesz belőle: gazdára, zsellérre, polgárra, proletárra hasad a hajdan egységes magatartású és kultúrájú parasztság. A régebbi, a földbirtokláson alapuló rétegződést keresztezi egy másik, a városiasodáshoz (a polgárosodáshoz) fűződő viszony alapján kialakuló rétegződés. Ez azt jelenti, hogy a polgári társadalomba kerüléssel fokozatosan megszűnik az a társadalmi

csoport, amelynek politikai képviseletére és társadalmi felemelésére Erdei vállalkozott.<sup>17</sup>

A társadalomszerkezeti elemzés ezen nehézségei, sőt, sokszor kudarcai azonban egyértelműen a szerző politikai elképzeléseivel és kettős preferenciájával hozhatók összefüggésbe. Erdei legalább annyira szeretne szakszerűséget képviselő társadalomtudós lenni, mint amennyire a parasztság felszabadításán munkálkodó politikus. Korai elméletei arra tesznek kísérletet, hogy mindkettőt megvalósítsák, feltételezve, hogy az egzakt társadalomtudományos leírás nem zárja ki a parasztság felemelésének programját. A *makói parasztság társadalomrajzában* válik azonban nyilvánvalóvá, hogy képtelen egyszerre megtartani a társadalomtudományos szakszerűséget és a paraszti felemelkedés ideológiai mozzanatát is.

Erdei korai írásai ezért nem elsősorban szakszerűségükben, kidolgozottságukban különböznek a későbbi korszak jelentős írásaitól. (Sőt a fogalmi pontatlanságok ellenére tényszerűbbek, kevesebb ideológiai szemponttal megterheltek, mint a későbbi híres Erdei-művek.) Sokkal inkább az fogalmazható meg, hogy a szerző mintha válaszút előtt állna. A korai tanulmányok egyaránt implikálják a már ekkor is kiváló szociografikus elemzésre képes Erdeinek a magas szintű társadalomtudományos tevékenység felé fordulását és a politikai ambíciók által meghatározott pályát. Hiszen a pályakezdő írásokban nem csak a tanyaelv mindenekfeletti érvényesítésnek a

17 Az eddigiek új szempontokat adnak Erdei és a középosztálybeli „parasztromantika”, valamint a harmincas évek szociografiai mozgalmának kapcsolatához. Az eltérő álláspontot Erdei nagyobb társadalmi realitásérzéke okozza: ha polgárosodik a parasztság, akkor folyamatosan megszűnnek a paraszti állapot jegyei, vagy ahogy ő fogalmaz: a közös paraszti kultúra. Ha a parasztság feloldódik a polgári társadalomszerkezetben, nem lehet már társadalmat formáló erő, nem lehet alapja a harmadik utas elméleti kísérleteknek. Ebből a szempontból a „parasztromantika” képviselői elméletileg könnyebben helyzetben vannak: az ő rendi társadalombeli parasztságuknak azonos a kultúrája, s olyan zárt tömböt alkot, amely egyúttal egységes társadalmi csoport is, így nem olvadhat bele a polgári társadalomba, elveszítve a csoportazonosság jegyeit. Erdei első korszakának tényszerűsége törekvése, a valóság elv érvényesítésének akarata miatt nem helyezheti vissza a parasztságot a korabeli felfogásnak megfelelően a rendi állapotba.

Utóbbiról lásd Némédi Dénes: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia* 1978/4. 511–525.

16 Erdei Ferenc: *A makói parasztság társadalomrajza*. 7.

gondolata jelenik meg, hanem a kérdéskör szakszerű, történeti-társadalmi összefüggéseket ábrázoló olvasata is.<sup>18</sup> A korai írások kivétel nélkül erről a kettős szempontrendszerrel árulkodnak.

### III. EGY KORAI SZINTÉZIS ÍGÉRETE – A MAKÓI TÁRSADALOM SZOCIOGRÁFIÁJA (1935–1936)

Özűkebb hazájának, a makói társadalomnak a feltérképezése során azonban Erdei rövid időre megpróbál szakítani a politikus nézőpontjával, s határozottabban a társadalomtudományos ábrázolás hitelességére törekszik. A *makói parasztság társadalomrajza* után publikált részek ilyen módon nagyon fontos szerepet játszanak életművében. A fiatal kutató ezekben az írásokban olyan kvalitásokat csillogtat, amely méltán avatják őt a két háború közötti szociológia legnagyobb reménységévé. Az 1935–36-os tanulmányok egy példátlan szociográfusi kézségű és elméletileg is figyelemreméltó eredményű szociológust mutatnak, aki még tovább finomítja a kezdeti munkáiban is benne rejlő, többdimenziós társadalomelemzését.

A *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában*<sup>19</sup> című írásban eredeti módon a generációk között szabályosan különböző magatartásokat lát, amelyeket leginkább a társadalmi viszonyrendszerek, a megélt történelmi tapasztalatok identitást formáló szerepe alakít ki. A nemzedékek eme aspektusa a társadalmi struktúra változására utal. Erdei ezen értelmezése a mezővárosi társadalom leírásában új strukturális szempontot is jelent. Ráadásul Erdei mindezeket a szempontokat a történelmi változás folyamatában igyekszik megérteni, s ez dinamikus társadalomszerkezeti modell kialakítását teszi lehetővé. A szerző e tanulmányában ezen felül funkionalista elemzési szempontokat is érvényesít, amikor az egyes nemzedékek jellemző társadalmi csoportjait (a nemességet, a polgárságot és a parasztságot) a társadalmi üzemből elfoglalt szerepük alapján is vizsgálja.

Hasonlóan bravúros a *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában*<sup>20</sup> című írás társadalomelemzése,

18 Nagyon fontos megjegyezni, hogy Erdei ekkor még úgy gondolja, hogy a tanyás rendszer kialakulására termelési, jogi és földrajzi hatások eredményeképpen kerül sor.

19 Erdei Ferenc: *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában. Magyarságtudomány* 1935/1. 43–49.

20 Erdei Ferenc: *Területi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. Népünk és Nyelvünk* 1935. 7–12. füzet. 244–252.

amely Makó társadalmi viszonyainak megrajzolását egy újabb szemponttal gazdagítja. Erdei itt a települési szegregáció fontosságát emeli ki a társadalomszerkezet megállapításához. Makó területi szerkezetének vizsgálatakor itt is érvényesíti a történeti perspektívát: az elmúlt évszázadok társadalmi viszonyrendszerének, a rendiségnek a település szerkezetét formáló hatását is bevonja az elemzésbe, s ezzel a szemponttal kiegészítve igyekszik értelmezni a két háború közötti társadalmi viszonyokat. A rendi társadalom és a „nemesi és paraszti rendek romjain feltűnedező polgári társadalom”<sup>21</sup> viszonyainak eltérése alakítja a települési szegregáció változásait. Ez hozza magával Makó nagyobb településrészeinek funkcionális módosulásait is, amelyre Erdei szintén figyelmet fordít. A történelembeli változás csökkenti az egyes rendek, valamint a paraszti renden belüli felekezeti (katolikusok, reformátusok) és etnikai csoportok (zsidók, oroszok, cigányok) közötti távolságokat, s ez a részegységek funkcionális szerepének és ezáltal a társadalmi viszonyrendszereknek a változására utal. Ez alakítja ki Makó első-, másod-, harmadosztályú területi csoportjainak és a tanyáknak az egységesülő szerkezetét, amelyet a rendi struktúra helyett immár elsősorban a polgári viszonyok határoznak meg.

A sorozat harmadik eleme, *A mezővárosi társadalom (Makó társadalmi szerkezte)*<sup>22</sup> című írás is az előzőkhöz kapcsolódik szakszerűségében, amely mind a város szociografikus elemzésében, mind a tanulmány társadalomelméleti keretében megmutatkozik. Erdei itt is felhívja a figyelmet arra, hogy a „mezőváros különleges történeti fejlődésnek, sajátos följaj és gazdasági föltételeknek eredménye.”<sup>23</sup> A történeti szempontot itt is magában foglaló értelmezésben Erdei a rendi társadalomból a polgáriba való átmenet következményeit taglalja a város társadalomszerkezetére nézve.

Olyan társadalomszerkezeti képet rajzol meg, amely egyaránt figyelembe veszi a gazdasági feltételek szerinti osztálytagozódást és az eltérő rendi hagyomány struk-

túraalakító jegyeit. Miközben a régebbi strukturáló elvek folyamatos fellazulását mutatja be, egyúttal a város jellegadó csoportjának, a parasztságnak a változását is ábrázolja ebben az átalakulási folyamatban. Erdei a szerinte a nemességnél és a polgárságnál már lejátszódó társadalmi individualizációt rajzolja meg a parasztság esetében, egyúttal a rendiség parasztságának ideáltipikus leírását nyújtva.

Makó társadalomrajzának utóbb elkészült három fejezete tehát társadalomtudományos eredményeiben kiemelkedik az 1930-as évek Erdei-művei közül. A három tanulmány azonban nem csupán remek elemzésében mutat rokonságot. A szerző többféle struktúraelvet érvényesítő, cizellált társadalomrajzai abban is közősek, hogy a település polgárosodásának bemutatása olyan eredményeket hoz, amelyek lehetetlenné teszik a korai írásokban is megjelenő politikai értéktételezés társadalomtudományos megalapozását. Hiszen a három tanulmány társadalomszerkezeti elemzései egyaránt arra mutatnak rá, hogy az Erdei politikai programját megalapozó elképzelésnek, az egységes parasztságnak a tételezése nem igazolható ezek a kiváló szociográfiai eredményeivel.

Ugyanis mindhárom munka a hagyományosan zárt paraszti közösség folyamatos felszámolódásának különböző aspektusait ábrázolja. A *Nemzedékproblémák* a generációk átalakulásában ennek a magatartással azonosított közösségnek a fokozatos megszűnését láttatja. Az Erdei által ábrázolt három paraszti generáció a társadalmi környezet módosulásával együtt egyre inkább polgárosodik vagy proletarizálódik, s ezáltal jórészt teljesen eltűnnek vagy átalakulnak a „paraszti jellemvonások”. A harmadik nemzedék pedig egyenesen „kilátásba helyezi a paraszt társadalmi tartomány teljes likvidálását.”<sup>24</sup>

Ekhez az átalakulási folyamathoz hasonlóan *A mezővárosi társadalom* strukturális elemzése azt ábrázolja, hogy az egykor azonos magatartásmintájú paraszti közösség individualizációja miképpen számolja fel fokozatosan a korábbi paraszti közösséget. Ezzel összefüggésben Erdei a *Területi csoportokban* a rendiségnek

21 Uo.: 245.

22 Erdei Ferenc: *A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezte. Válasz 1936/9.* 371–378.

23 Uo.: 371.

24 Erdei Ferenc: *Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában.* 49.

és a paraszti közösségnek a települési szegregációban is megmutatkozó feloldódását mutatja be, szintén a hajdan egységesebb paraszti közösség zártságának megszűnését ábrázolva.

A *Területi csoportok* hiteles szociográfiája egyúttal a szerző politikai programjának alapját képező tanyakoncepciójának érvényességét is megkérdőjelezi. Miközben ugyanis az ideológus Erdei az ideiglenes kinlakáson alapuló, a városhoz erősen kötődő tanyás rendszer elsőbbségét hangsúlyozza, a szociológus azt a folyamatot ábrázolja, amelynek során ez a szerves összetartozás fokozatosan felszámolódik. Következésképp az új tanyatípusok esetében a várossal meglévő funkcionális kötelék gyengül, s a tanyák közti funkcionális kapcsolat megerősödik.

A Makó társadalmával foglalkozó három tanulmány sikeres társadalomtudományos elemzéseit tehát alapvetően rengetik meg a politikai cselekvés szempontjait képviselő Erdei koncepcióját. Nem lehetséges a tudományos szakszerűséget és a politikai ambíciókat egyszerre megtartani. A három tanulmány azonban nem csupán erre az ellentmondásra irányítja rá újból a figyelmet. Erdeinek azzal is szembe kell nézni, hogy az életmű hosszú ideig legjobb elemzéseit nem rendezhetők hozzá *A makói parasztság társadalomrajza*ának mindkét, tudományos és politikai szempontot is érvényesíteni akaró gondolatmenetéhez. Nem véletlen, hogy Erdei sohasem készül el – saját állítása szerint – egyik fő feladatával, a makói társadalom elemzésével. Makó társadalmának feltárása helyett ugyanis a Duna-Tisza közének átfogó elemzéséhez fog hozzá. Ebben a munkában azonban a három tanulmánytól gyökeresen eltérő társadalomértelmezés bontakozik ki.

## IV. A NÉPI MOZGALOM NAGY SZOCIOGRÁFIÁI (1937–1938)

### IV/1. A FELEKEZETI ÉRVELÉS FOGSÁGÁBAN – A *Futóhomok* (1937)

A *Futóhomok*<sup>25</sup> más szempontból is új korszakot nyit az Erdei életműben. Régi kutatási programját megvalósítva<sup>26</sup> először tesz kísérletet, hogy a Duna-Tisza közének bemutatásával egy nagyobb térség geográfiai, társadalmi és politikai viszonyait elemezze. Az össztársadalmi perspektíva abban nyilvánul meg, hogy Erdei a Duna-Tisza közének elemzése során tulajdonképpen a dunántúli, kisalföldi társadalomfejlődést is görcső alá veszi. Ennek során pedig nem csak a paraszti átalakulás összes lehetséges formáját értékeli, hanem a felsőtársadalmat is jellemzi. Ennyiben tehát Erdei nem csupán a könyv címében jelzett területről, hanem lényegében az egész ország társadalomszerkezeti jegyeiről, a polgárosodáshoz fűződő viszonyáról fejt ki nézetét. A könyv jelentőségét az is növeli, hogy országos ismertséget hoz a fiatal kutatónak, s a népi szociográfusok hamarosan országos hírű, sok vitát kavaráó csoportjába emeli a szerzőt.

Erdei társadalomértelmezése a helyi jellegzetességek elemzéséből bontakozik ki. Megközelítése szerint az eltérő történeti átalakulás nagyon különböző típusokat rajzol ki, mind a termelés szerkezete és jellege, mind a társadalmi formák tekintetében. Erdei elemzése alapján azt hihetnénk, a társadalom megrajzolásának nehézsége abból adódik, hogy az eltérő birtokviszonyok nagyon különböző társadalmi alakulatokat hoznak létre, miáltal nehéz szólni a nagyobb területek társadalmi berendezkedéséről. A részletesebb elemzésekben azonban azt fogalmazza meg, hogy a különböző társadalmasulások

25 Erdei Ferenc: *Futóhomok: a Duna-Tisza köz földje és népe. Magyarország felfedezése III.* Athenaeum Kiadó, Budapest, 1937.

26 Erdei már középiskolásként (1927/28-ban) elkezdte feltérképezni a Duna-Tisza közének társadalmi viszonyait. (Lásd erről Huszár Tibor: *Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok.* 253. p.)

jellegét mégsem az eltérő történetiséget kifejező birtokviszonyok határozzák meg. A különböző birtokviszonyok kialakulásának hátterében ugyanis a társadalmi csoportok különbözősége áll.

Erdei úgy gondolja, hogy e viszonyokat az adott területen megtelepülő csoportok „karakter”-e alakítja ki. A szerző vallásszociológiai kiindulását mutatja, hogy úgy véli: a társadalmi csoport karakterét a felekezethez vagy etnikumhoz tartozás határozza meg. Ez szerint – a vallási dogmák előírásainak eltérésein túl – a magyar etnikumon belül alapvetően különböző jegyek jellemzik a reformátusokat és a katolikusokat, de a különbség van a németek, a zsidók, a szlovákok, a szerbek és a bunyevácok között is.<sup>27</sup> A magyarság két jellegzetes csoportját a Duna-Tisza közének vegyes etnikumú, protestáns felekezeti őslakosai (a jászok, kunok és az eredendően is magyar etnikumok), illetve a betelepülő katolikusok alkotják. Erdei szerint tehát alapján a felekezeti hovatartozás jelöli ki a társadalmi viszonyrendszert és a birtokstruktúra jegyeit. A szerző ennek alapján értékeli azt a viszonyt, amely a Duna-Tisza közének egyes térségeit (Budavidéket, Pestvidéket, a Három Várost, a Kiskunságot, Bácskát és a Dunamelléket) a polgárosodáshoz fűzi.

Erdei értelmezése tehát az egyes felekezetek és etnikumok mentén nagyon eltérő társadalmi viszonyrendszereket és csoportosulásokat állapít meg. Az eltérő történetiségű és társadalmi fejlődésű térségeket az rendezi egységes társadalomba, hogy mindannyian kapcsolódhatnak a felemásan polgárosodó felsőtársadalomhoz. A felsőtársadalom jellemzőit pedig a polgárosodáshoz fűződő viszony határozza meg – ez jelöli ki az egyes térségek mozgásterét az átalakulási folyamatban.

Mi jellemzi tehát ezt a folyamatot? Erdei szerint ez a polgárosodás csak „fölszíni” és „külsőséges” volt, lényegében csak a technikai változások és gazdasági módosulások történtek meg, a gazdasági életben azonban nem ment végbe „mélyrétegű” polgárosodás, hiszen az agráriumban csak a nagybirtok kapitalizáló-

dott. A XIX. század végén ugyan már dominánsabb a polgári jelleg, de nem igazi magyar polgárság, hanem zsidó-német burzsoáziáé és a deficittel polgárosodó úri rendé a vezető szerep.

A polgári fejlődés problémája Erdei szerint az, hogy ahol dominánsabb a rendi jelleg, ott a rendies mentalitás a jellemző a társadalomszerkezet polgári jellege ellenére is, ahol pedig a polgári jelleg uralkodik, ott idegensége folytán (itt a zsidó és német többségű polgári rétegre utal) a polgárság nem tudja szervesen integrálni az alsóbb társadalmi rétegeket. Erdei szerint az alsóbb társadalmi csoportok beemelése azért is nehézkes, mert – s ez a magyar társadalomfejlődés másik sajátossága – a polgárosodás „rövid és igen akadózó”, polgári egység nélküli volt, amelynek során a paraszti és nemesi állomány nem tudott felszívódni a polgári társadalomba. Ez az oka annak, hogy a felsőszerkezet (annak is idegen eredetű polgári része) csak „leigázni, meghódítani, beolvasztani” képes, s ő maga csak rátelepülhet az alsószerkezetre.

A sajátos magyar társadalomfejlődés és a helyi társadalmak szociografikus ábrázolásában jól kitapinthatóan jelen vannak a szerző politikai szándékai. A munka kétségtelen erői ellenére a *Futóhomok*ban ez az ideológiai mozzanat ráadásul a korai írásokhoz képest hangsúlyozottabban jelenik meg, és sokszor rányomja a bélyegét, ha nem is az egyes területek leírására, de értékelésére mindenképpen. Ezek az okok pedig a szerző vitathatatlan szociográfusi kvalitásai ellenére megkérdőjelezhetővé teszik a *Futóhomok* társadalomszemléletének hitelességét.

Erdei elemzésének egyik legproblematisabb pontja a magyar társadalomfejlődésről vallott nézete; az az értelmezési keret, amely – a konzervatív társadalomfelfogással rokon módon – a szerves-nem szerves társadalomfejlődés fogalmait használja. A konzervatív megközelítést félreértve azonban a szerző olyan tartalmat tulajdonít a szervességeknek, amely egész társadalomértelmezését székelykútba viszi. Az egyes térségek különböző társadalomfejlődésének értékelésekor ugyanis olyan szervesség fogalmat használ, amelynek célja kizárólag az, hogy az alföldi tanyás mezővárosok sajátos társadalomfejlődését piedesztálra állíthassa.

27 Erdei az egyes társadalomalakulatok jellegét meghatározó etnikai, felekezeti jegyek taglalásakor nem tisztázza, hogy ebben a tipológiában a zsidóság etnikai vagy felekezeti csoportnak minősül-e.



Erdei ugyanis elsősorban e térség parasztságának külső tényezőktől nem befolyásolt fejlődésével magyarázza azt, hogy e paraszti csoport nagyobb fejlettségre tett szert a polgárosodás tekintetében. A felsőtársadalom, a rendi struktúra beavatkozó és Erdei számára káros hatásától mentesen jön létre az a társadalmasulás, amelyet a szerző – mint legfejlettebbet – a magyar polgári átalakulás letéteményesének tekint. Míg azonban szerinte a szerves fejlődésnek ilyen nagy hangsúlya van a tanyás mezővárosok esetében, addig más területek paraszti társadalomfejlődése kapcsán éppen ennek a szerves fejlődésnek a hiányát fedezi fel – teljesen indokolatlanul. Erdei ugyanis a szerves fejlődés felszámolójának tekinti azt is, ha egy zárt társadalmi csoport más rétegekkel is érintkezésbe kerül. Szerinte ugyanis az alföldi tanyás társadalomfejlődés attól „szerves”, hogy a többi társadalmi csoport nem alakította az itteni zárt, elkülönült parasztság társadalmasulását.

A szerző szervesség fogalmával valójában nem a társadalomfejlődés eltérő sajátosságait igyekszik megragadni, hanem olyan elméleti szempontot keres, amellyel megalapozhatja ennek a mezővárosi társadalmasulásnak empíriától független felsőbbrendűségét. E buktatókkal teli elméletnek tudható be, hogy a szervességek koncepció, amely Erdei egyik legfőbb érve ezen mezővárosi fejlődés mellett, nem alkot organikus társadalomelméletet, hanem különös értéktételezésének igazolását szolgálja. E társadalomiszemlélettel ugyanis a tanyás mezővárosokon kívüli társadalmasulások gyakorlatilag kivétel nélkül nemkívánatosnak, szervetlennek minősülnek – a paraszti társadalomfejlődés egyéb változatai épűgy, mint a történetiséggel rendelkező felsőtársadalom, vagy a polgári társadalom új elemei. Különbőség csak a „szervetlenség” fokában van közöttük, amelynek zsinórmértéke az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésben kifejeződő autentikus „szervesség”.

Erdei elméleti fejtegetéseit az teszi még zavarosabbá, hogy szervességekelfogása összekapcsolódik a felekezethez tartozással. Számára ugyanis a rendi berendezkedés negatív hatásaitól független, tanyasi mezővárosi fejlődés autentikus léte elsősorban a protestantizmusnak köszönhető. Annak a felekezetiségnek, amelynek a felsőtársadalommal szembeni harcos magatartása megóvjá a paraszti

közösséget szabad fejlődésének gátjaitól, mindenekelőtt a földesúri függés negatív következményeitől. Erdei autentikus paraszti közösségét a „szerves” fejlődés zártága mellett ilyen módon protestantizmusa jellemzi.

Erdei gondolatmenetében azonban a protestáns közösségek a társadalmi cselekvők individuális választása alapján jönnek létre, és azokat a személyeket foglalják magukba (a többségi katolikusokkal szemben), akik választásukkal szembehelyezkednek a felsőtársadalommal. Ennek alapján tehát az Erdei által autentikusnak tartott társadalmi csoportot éppen mozgékonyága határozza meg. A szerző efféle fejtegetéseinek ugyan megvan az az előnye, hogy sajátos protestantizmus-felfogásával már válasz adható arra a kérdésre, amelyre a szervesség-koncepcióval nem tudott felelni. Vagyis a csoport létrejöttének elméleti problémája mintha orvosolható lenne, hiszen ez alapján az autentikus közösséget a mozgékony, mobil társadalmi cselekvők hozzák létre.

A fejtegetés problémáját azonban az adja, hogy a protestantizmus csoportképző ereje kapcsán Erdei lényegében ellentétes tartalmakat fogalmaz meg, mint akkor, amikor az alföldi tanyás mezővárosi közösség specifikumát a szervesség fogalmával akarja megragadni. A kétféle csoportosajátos jegy tehát ellentmondásban áll egymással, mert az egyik esetben a nagyfokú mobilitási képességgel, másikban pedig éppen a mozdulatlansággal definiálja a közösséget. Ha a szervesség konstituálja a csoportot, akkor nincs válasz a csoport kialakulásának a kérdésre, ha pedig a protestantizmus, akkor nem világos, hogy szervesség tekintetében miben is különbözik a mezővárosi fejlődés a vele szembeállított paraszti közösségektől.

Erdei elemzése ilyen módon nem az egymással konkurens polgárosodási utak bemutatására törekszik, hanem ebben a munkában az általa egyedül kívánatos társadalomfejlődési forma, a mezővárosi társadalmasulás mellett igyekszik érvelni.<sup>28</sup> Ez az állásfoglalása azzal

28 Némédi Dénes is kiemeli, hogy a tanyás mezővárosi-ideál egy olyan új közösséget kíván létrehozni, amely csak szociografikus utópia formájában képzelhető el, s amely nem az empirián alapszik. (Némédi: Futóhomok. In: uő.: *A népi szociográfia 1930–1938.* Gondolat Kiadó, Budapest, 221–227.) Erdei szociográfiai leírásának és értelmezési keretének viszonyáról pedig

hozható összefüggésbe, hogy olyan polgárosodási mintát talál e társadalomfejlődési formában, amely a magyarság lényegét fejezi ki.

Ez az álláspont fogalmazódik meg akkor, amikor a mezővárosi fejlődés kialakulásának feltételeit veszi sorra. Erdei úgy találja, hogy a kettős szállásrendszeren alapuló városszerkezet nem magyarázható gazdasági-társadalmi okokkal. Erdei szerint „itt nem elegendő magyarázat a történeti és gazdasági tényezők feltárása, az eredendő ok a magyar etnikum.”<sup>29</sup> A tanyaelv tehát egyértelműen összefügg az etnikai tényezőkkel,<sup>30</sup> s ebben a szerző számára a magyarság lényege jelenik meg. Ezt azonban Erdei csak az alföldi mezővárosok paraszti közösségében fedezi fel, s a tanyaelvnek a magyarsággal azonosítása teszi számára kiemelkedő jelentőségűvé a tanyás mezővárosi fejlődést.

Az Erdei nagyfokú etnocentrizmusáról tanúskodó felfogás folyománya lesz az is, hogy az alföldi, mezővárosi protestáns közösségeken kívül mindegyik társadalmi csoport nemcsak polgárosodásában nemkívánatos megoldás, hanem magyarsága is megkérdőjelezhető. Hiszen a dunántúli paraszti társadalmasulás Erdei ítélete szerint egy indokolatlan mintakövetés eredményeképpen jött létre, amelyben a „felhígult” magyarság nem saját autentikus létének megfelelő társadalmi formákat választott, hanem – behódolva a németiség hatásának – idegen formákat tett magáévá.

A mezővárosok tanyasi termelési rendszerében sikeresen tevékenykedő katolikusok pedig Erdei számára szintén nem képviselhetik a magyarság lényegét jelentő tanyaelvet, hiszen esetükben a tanyákat „nem történelmi előzmények formálták olyanná, hanem a tanyaelv

a következőképpen fogalmaz: „A szép példát nyújtó városutópia kedvéért Erdei lemondott tényfeltárás és értékelés elválasztásáról. 1936 előtt tudományosságának formai jegyei is hiányoznak a *Futóhomok*ból: nem használta a korábban kidolgozott struktúra-funkció sémát, de háttérbe szorult a korábbi evolucionista szemléletmód is.” (Némedi: *Futóhomok*. 226–227.)

29 Erdei Ferenc: *Futóhomok*. 132.

30 A szöveg más pontjain némileg óvatosabban fogalmaz Erdei, s nem feltétlenül eredendő oknak tekinti a tanyák létrejöttében a magyarság csoport sajátságait. A *Futóhomok* 161. oldalán így ír: „A történeti előzmények sokféleségén kívül okkal gyanakodhat az ember etnikai tényezőkre.”

egyszerű követése.”<sup>31</sup> Vagyis „híg magyarságukat” a nem interiorizált mintakövetés okozza. Erdei társadalom-szemlélete alapján azonban ezek az egyedüli közösségek, amelyek kapcsán a magyarság helyes polgárosodásának kérdése egyáltalán felmerülhet. Az egyéb etnikumú paraszti közösségek éppúgy nem lehetnek alternatívák, mint a magyar felsőtársadalom egésze.

Erdei értelmezési keretében a felsőtársadalom domináns csoportjai, az egykori úri rend nehézkesen polgárosuló tagjai éppúgy nem képviselik a magyar polgárosodás lehetőségét, mint a német-zsidó burzsoázia tagjai. E társadalomértelmezés diszkvalifikálja a tanyás mezővárosokon kívüli területek társadalomfejlődését is. Hiszen Erdei Budavidéken és Bácskában az idegen (német) hatást, Pestvidéken Budapest nemkívánatos befolyását, a Dunamellék társadalmában pedig a félig polgári, félig úri, „felemás” felsőtársadalom vonzását látja – ezek mind a követendő magyar társadalomfejlődéstől eltérő utakat kínálnak.<sup>32</sup>

Erdei sajátos perspektívájának további következménye az is, hogy a *Futóhomok*ban az egyes területek társadalmasulásának pozitív vagy negatív ítélete valójában nem a polgárosodáshoz fűződő viszonyuktól függ,<sup>33</sup> hanem attól, hogy mennyire hasonlítanak a magyar polgári fejlődés ideális útjának tekintett alföldi tanyás mezővárosokra. Minél több az egyezés, annál pozitívabb tartalmúként jelenik meg a terület Erdei jellemzésében, s minél kevesebb a hasonlóság, annál vitriolosabb a bíráló. A szerző valódi értéktételezését jól mutatják a Kiskunságról írottak. A társadalmasulás ottani formáit sok tekintetben polgárosodottabbnak, előbbre mutatónak értékeli, mint akár Pestvidék vagy Bácska magas fejlettségű területeit. Pedig Pestvidék (Ráckeve, Gyömrő, Gödöllő, Cegléd) „nyugati típusú agrikultúrája” – kisbirtokrendszerével, belterjes kisüzemeivel, specializált termelésével, polgárosult pa-

31 Erdei Ferenc: *Futóhomok*. 140–141.

32 Álláspontommal szemben a Bibó–Erdei–Reitzer triumvirátus harmadik tagja éppen azt tekinti a *Futóhomok* erényének, hogy Erdei írást elfogulatlan szemlélet jellemzi. Lásd Reitzer Béla: Erdei Ferenc: *Futóhomok*. In: *Válasz 1934–1938*. 510–512.

33 Miként ez Reitzer Béla a *Futóhomok* újdonságaként és erényeként kiemeli. (Reitzer: *Erdei Ferenc: Futóhomok*. 511.)

rasztjaival – a polgárosodottság tekintetében éppúgy versenyképes a mezővárosi területekkel, mint a bácskai németek gazdaságai.

A *Futóhomok* társadalomszemléletét azonban Erdei etnocentrizmusa, a saját szűkebb pátriájának a magyarság lényegével való összekeverése határozza meg. A sors fintora, hogy e legideologikusabb, legkevésbé védhető társadalomfelfogása hozza meg számára a közismertséget és a szakmai sikereket.

#### IV/2. A NÉPI SZOCIOGRÁFIÁK ÖSSZEGZÉSÉNEK SZÁNDÉKÁVAL – A *Parasztok* (1938)

A *Futóhomok* nagyszabású vállalkozása után Erdei tovább tágitja a vizsgálat körét; elérkezettnek látja az időt, hogy megvalósítsa már első szárnypróbálgatásainak idejéről származó tervét,<sup>34</sup> s a parasztságról általánosságban is megfogalmazza szociológusi véleményét. Úgy érzi, van elég ismerete a magyar paraszti átalakulás folyamatáról, ezért az 1938-as *Parasztokban*<sup>35</sup> az európai nagy régiók parasztságán túl az amerikai és az európai civilizáción kívül eső területek parasztságát is elemzi.

A mű újdonsága azonban nem csupán ebben keresendő. Erdei – gyerekkori ambícióinak megfelelően,<sup>36</sup>

34 Erdeinek 1932-es fennmaradt jegyzetei arról tanúskodnak, hogy amikor szűkebb környezetének szociográfiáját írta, akkor fogant meg benne a *Parasztok* koncepciója, s akkor dolgozza ki a munka „végső tervét”. Egy 1932. július 15-i jegyzet arról tudósít, hogy Erdei Makó tanyarendszerének, a város szociográfiájának írásával és közigazdasági tanulmányaival párhuzamosan együtt már dolgozik is a *Parasztok* egy korai változatán. In: Erdei Ferenc: *Gondolatok a pályáról*. 322–323.

35 Erdei Ferenc: *Parasztok*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1938.

36 Erdei Sándor számol be a szerző ilyen irányú ambícióiról: „Írói tehetsége sokkal, ambíciója is jóval nagyobb volt annál, semhogy az írást a tudomány vagy a politika közlési eszközeként tekintse. Ábrázolni, megjeleníteni, kifejezni is akart az írással, a lehetőségig hű érzékletes képet adni egyéni és társadalmi élményeiről, a teljes valóságról. Mialatt szigorú módszerességgel gyűjtötte a tudományos ismereteket és mohó érdeklődéssel hatolt be a szaktudományok rejtekeibe, aközben ilyen művészi igények is nyugtalanították, gyakran heves belső robajlásokkal.” (In: Er-

másrészt pedig a népi szociográfia hatására – irodalmi igénnyel megírt műre törekedett. Olyan könyvre, amelyben az irodalmi ábrázolás a személyes hangvételt és az elkötelezettséget igyekszik kifejezni. Az egész művön végigvonul a társadalomtudósi szakszerűségre törekvés és a személyes vallomás kettőssége; utóbbi azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a tudományos érvelést erősítse. A kötet társadalomtudósi kifejtése tehát a paraszti szubjektív társadalmi cselekvő valóságértelmezéséből bontakozik ki. Ez kívánja a valószerűséget és különös módon az objektivitást megteremteni a mű szakszerű elemzéseire számára. Joggal utalhatunk itt ismét a népi szociográfia hatására, amelyhez Erdei ebben az időszakban határozottan kapcsolódott. A közös paraszti sors ábrázolásával, a szegényekkel és a megnyomorítottakkal érzett sorsközösség vállalásával a szerző egyaránt szeretne személyes életéről és a parasztság sorsáról vallani.

A *Parasztokban* Erdei perspektívája az egész parasztságot szeretné befogni. Az ideologikus elemzésnek köszönhetően azonban ebben a munkában leginkább ennek az erőfeszítésnek a kudarcáról számolhatunk be.

Már az általános tipizálás alapja, a parasztfogalom esetében is kérdések merülnek fel. Erdei különös társadalmi helyzetével, kettős függésrendszerével határozza meg e csoportot. A parasztság specifikuma az az interiorizált alávetettség lenne, amely nemcsak a felső társadalomhoz való viszonyában nyilvánul meg, hanem átszővi gazdasági tevékenységét, szokásrendjét és kultúráját is.<sup>37</sup> Ez a meghatározás az, amely kimetszi a parasztság köréből mindazokat a mezőgazdasági termelőket, akik esetében vagy az alávetettség habitust formáló szabálya, vagy a sajátos paraszttörvények nincsenek jelen. A parasztság tehát leszűkíthető az európai rendiség ama földművelőire, akiket ez a kettős viszonyrendszer jellemez.

dei Sándor: *Erdei Ferenc életrajza*. 581.) E forrás mellett Erdei kéziratok szövegei is mutatják irodalmár törekvéseit. Erről lásd Erdei Ferenc: *Gondolatok a pályáról*. 321–325.

37 Némédi Dénes mutat rá arra, hogy Erdei parasztszociológiájának e része feltehetőleg Tomori Viola és Ortutay Gyula szemléletét tükrözi. Lásd erről Némédi Dénes: *Parasztok*. In: uő.: *A népi szociográfia 1930–1938*. 230., illetve uő.: A „polgárosodás” a népi szociográfiában. *Szociológia* 1978/3. 423.

Erdei parasztdefiníciójának kiforrotlanságát mutatja, hogy a *Parasztok* fejtegetéseiből nem derül ki egyértelműen, e kettős függésrendszer és altársadalmi helyzet a történelmi változás mely társadalmi csoportjára illik rá. Történeti tablója alapján azt gondolhatnánk, hogy a jobbágyság időszaka megfelel a fenti meghatározásnak. Erdei azonban egyértelműen úgy fogalmaz, hogy a jobbágyság függésrendszerében az interiorizált normarendszer még nem alakult ki.<sup>38</sup> Erdeinek ez az értelmezése azonban sok problémát vet fel. Egyrészt a gondolatmenetből azt a következtetést vonja le, hogy a parasztságról a jobbágyság jogi fölszabadulásától kezdve beszélhetünk. Ez a felfogás azonban a jogi szabályrendszer változásával igyekszik magyarázni egy széles társadalmi csoport habitusváltozását. Nem világos Erdei fejtegetésében az sem, hogy ha a fenti jobbágyság definíciót használjuk, akkor mi különbözteti meg a szolgaság időszakát a jobbágyságtól. Hiszen ha az utóbbit a nem interiorizált normarend és a felsőtársadalom nyers, hatalmi beavatkozása jellemzi – miként azt Erdei *Az elődök* fejezetben a jobbágyság csoport sajátos jegyeként leírja –, akkor ez a meghatározás valójában szolgai állapotot fejezi ki.

A paraszttörvények jellege és a felsőtársadalomnak az általános definícióban megfogalmazott jellemzése is kétséggé teszi Erdei parasztfogalmának használhatóságát a kelet-közép-európai régió kivül. Eszerint a parasztságot erős történeti válaszfalak határolják el a társadalom egyéb csoportjaitól. A paraszti társadalom „valami kegyetlen ősi szerződés” által a felsőtársadalomból kirekesztve, ahhoz csak szolgáltatásaival kapcsolódva alkot külön minőségű csoportot. Történetileg azonban nem igazolható a nagy történeti régiók paraszti tömbjeinek efféle jellemzése. Különösen nem illik ez a leírás a nyugat-európai és az észak-európai parasztságra.

Hiszen ha Nyugat-Európában ilyen súlyos válaszfalak osztották volna két részre a társadalmat, akkor nehezen elképzelhető, hogy a polgári társadalom létre-

jöttkor minden nehézség nélkül válnak a parasztok a társadalom egyenrangú tagjaivá, akik csak a termelőszközök birtoklása szerint sorolhatók társadalmi rétegekbe, a közös származás, korábbi rendies helyzet alapján már nem. Nem feltételezhető egyidejűleg az Erdei-féle altársadalmi paraszti állapot megléte és a parasztság sikeres, azonnali társadalmi integrációja. Hasonlóképp lehetetlen az észak-európai parasztság esetében alávetett, kirekesztett állapotot feltételezni, s egyúttal megállapítani, hogy az ottani „hódító, volt parasztok” a paraszttörvények és a felsőtársadalom kettős szorítása után nemcsak sikeresen integrálódnak a polgári társadalomba, hanem egyúttal annak vezetőerejét is képezik.

Nem illik Erdei meghatározása a dél-európai társadalomfejlődésre és a parasztság ottani helyzetére sem, hiszen ott sem jellemző a felsőtársadalom paraszti alávetettségre kényszerítő jellege. A szerző is úgy értékeli ennek a régióknak a társadalomfejlődését, hogy a hagyomány és a paraszti világ ereje határozza meg – olyan hagyomány, amelyben a társadalom alsóbb csoportjai több évszázados érintkezésben voltak a felső rendekkel. Kelet-Európa „igazi parasztjai” sem tekinthetők a felsőtársadalom alávetettségében sínylődő, élesen elkülönülő csoportnak. Maga Erdei emeli ki a „balkáni demokrácia”-t mint a többi régiótól eltérő uralmi viszonyt és a felsőtársadalomhoz való szerves, válaszfalak nélküli kapcsolatot.

Erdei ama erőfeszítése tehát, hogy a parasztság egészéről szóljon, kudarcba fulladt. Értelmezésem szerint az okok azonosak a *Futóhomok* sikerületlen elemzésének magyarázataival. Az előző művéhez hasonlóan ugyanis a szerző egy területet specifikus jellemzői alapján kíván az egészről szólni. A *Futóhomok*ban az alföldi tanyás mezővárosnak tulajdonított jegyeket azonosítja a magyar társadalomfejlődés lényegével, míg a *Parasztok*ban az általa jellemzett kelet-közép-európai társadalomfejlődés sajátosságait keveri össze a parasztság régióktól független jellemzőivel.

Minden bizonnyal Erdei is érezhette a tipológia és az általános leírás sikerületlenségét, mivel a mű második nagyobb egységében nem a felettebb problematikus általános fejtegetéseket folytatja. E részben a kelet-közép-európai, pontosabban a magyar parasztság szoci-

38 „Helyzete, munkakötelezettsége, társadalmi alárendeltsége és megengedett szabadsága ugyanaz már, mint a paraszté, de még nem tanult meg bánni vele magától értetődő bizonyossággal.” Erdei: *Parasztok*. 78.

ográfiáját nyújtja,<sup>39</sup> amely – hála Erdei vitathatatlan szociográfusi kvalitásainak – mindenképpen felülmúlja a kötet első egységének elemzéseit.

A *Parasztok* második részének elemzése nagyban támaszkodik a népi szociográfia eredményeire is. Erdeinek ez a mozgalom utolsó időszakában írt műve a falukutatók, a parasztság sorsát vizsgáló munkák szociológusi összefoglalásának is tekinthető. A korabeli magyar parasztság tipológiájában megtalálhatók a néma forradalom szektásai,<sup>40</sup> a Viharsarok agrárproletárjai,<sup>41</sup> a puszták népének uradalmi cselédsége,<sup>42</sup> az alföldi parasztság rétegei<sup>43</sup> és mindenekelőtt tetten érhető a paraszti élet válságát bemutató írói elhivatottság<sup>44</sup> hatása is. A szerző a paraszti életet a különböző tájegységeken ábrázoló munkákat olvasztja nagyobb egységbe.

Erdei szociográfusi erényei azonban nem fedhetik el a fogalomalkotásnak e szövegrészben is tetten érhető problémáit. A *Parasztok* második nagy egységében is az általa meghatározott parasztság elemzésére vállalkozik: annak a társadalmi csoportnak a leírására, amelynek állapotát vajúdással, válsággal jellemzi. Erdei értelmezése szerint ugyanis az itteni parasztság zömében már meghaladta a paraszti állapot stádiumát, de „vagy a nép különös igénye, vagy a fejlődés elháríthatatlan politikai akadályai, vagy a múlt nagyon is eleven emlékei, vagy a naponta tűrhetetlen nyomorúság”<sup>45</sup> megakadályozza ennek elhagyásában. Bármilyen oka legyen is a válságnak, mindegyik típusára jellemző, hogy a különféleképpen reagálók mind szembehelyezkednek a paraszttörvényekkel,

39 Erdei formailag úgy oldja meg az általános perspektívából a kelet-közép-európai térségre váltást, hogy ezt a régiót tartja a „paraszti stádiumok” legválságosabb részének, amely külön elemzést kíván. Nem jelzi külön, hogy innentől kezdve már csak a magyar paraszti viszonyokról lesz szó, de a leírásból ez nyilvánvaló.

40 Kovács Imre: *A néma forradalom*. Pápai Kiadó, Budapest, 1937.

41 Fėja Géza: *Viharsarok: az alsó Tiszavidék földje és népe*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1937.

42 Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest, 1936.

43 Veres Péter: *Az Alföld parasztsága*. Oravecz István Kiadása, Budapest, 1936.

44 A felsorolt művek mellett Szabó Zoltán *A tardi helyzet* (Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1936) című munkájában is.

45 Erdei: *Parasztok*. 164.

kifejezve a korábban belsővé tett normarendszertől és ez által a sorsközösségtől való szabadulás vágyát.

Erdei általános fogalomalkotása alapján azonban ha a parasztság válsága a paraszttörvényekkel való szembe-helyezkedést jelenti, akkor ez annak a közös jegynek a megszűnésére vezet, amellyel a szerző előzőleg a parasztságot definiálta. Vagyis a térség válságos helyzete nem jelent egyebet, minthogy a parasztság ebben az időszakban megszűnt létezni. A különböző válságtípusok az egykori közösségnek a paraszti állapot utáni cselekvésstratégiáit mutatják,<sup>46</sup> amelyek azonban – éppen a paraszttörvények érvényességének megszűnése miatt – már nem tekinthetők paraszti jellegűnek. Tehát amikor Erdei a kelet-közép-európai, pontosabban a magyar parasztságról ír, akkor olyan társadalmi csoportokat vesz sorra, amelyek saját meghatározása alapján nem tekinthetők parasztságnak, még akkor sem, ha a szerző továbbra is így nevezi őket.

A magyar parasztság egyik válságtípusának Erdei a „türelmetleneket” tekinti, akik a felső társadalom akadályozása közepette is minden áron ki akarnak lépni a paraszti állapotból. Ennek akadályát és felemás polgárosodásuk okát Erdei a felső társadalom úri-polgári rendjében látja, amelynek represszív magatartása az indokoltnál nagyobb normakövetést ró a kitörni vágyó parasztságra. A szabadulni kívánók ezért nagy lendülettel, az indokoltnál radikálisabban törik meg a paraszti normák erejét, s – ami Erdei politikai programjának szempontjából még lényegesebb – teljesen elrugaszkodnak attól a paraszti hagyománytól, amely új minőséget hozna a polgári társadalom viszonyrendszerében is.

Ennek a típusnak a jellegzetes alakjai az alföldi mezővárosok polgárosodó gazdái, akik legsikeresebben alkalmazkodnak a kapitalista viszonyokhoz. A föld birtoklása és a viszonylagos gazdasági függetlenség által teremtetten helyzetük kimozdítja őket a paraszttörvények előírásai alól, s tőkés polgárt farag belőlük. A haszon-szerzést a középpontba állító életstratégia hátterében a paraszti normák megszűnése és új, úri-polgári fogyaszt-

46 Némédi Dénes is rámutat arra, hogy Erdei paraszttípusai „nem a paraszti társadalmi lét, hanem a paraszti szándékok, célok, vágyak típusai, a zavarodottságból való menekülés megkísérelt útjai.” (Némédi: *Parasztok*.. 232.)

tási igények állnak. A „türelmetlenek” alcsoportjai meg-egyeznek abban, hogy egyikükre sem érvényesek már a paraszti törvények, tehát Erdei előzetes fogalomalkotás alapján nem tekinthetők paraszti csoportoknak.

Ez a jellemzés érvényes a paraszti állapotból kiutat keresők másik sajátos csoportjára, a „menekülőkre” is. Ők azok, akik nem csupán a paraszti törvényeket rúgják fel a remélt polgárosodás ígázatában, hanem a földművelő életmódot is. Körükben tömeges a városba özőnlés, amely a paraszti küszködéstől való megszabadulást jelenti számukra. Ezért vállalják a lányok cselédséget, ezért mennek a földtelen parasztok városi munkásnak, és ezért cserélik fel a kevés földű gazdákat a paraszti termelést altíztí munkára. De ugyanez a menekülés és a paraszti közösséggel való szakítás figyelhető meg a hivatalt vállaló, politizáló nagygazdák esetében is.

A paraszti állapot elhagyásának intergenerációs stratégiája a gyerekek iskoláztatása lesz: ha már ő maga nem tudott felszabadulni a paraszti kötöttség alól, akkor legalább gyermekeinek legyen rá módjuk az iskola által. A paraszti világból való menekülés fejeződik ki a kívándorlásban is, amelynek nem a belső ínség, hanem az adminisztratív intézkedések szabnak gátat. Erdei szerint menekülésnek tekinthető a földrajzi mobilitáson túl a vallási, vagy a szocialista ideológia teremtette kiút is. A két világháború közötti Magyarországon nagy port kavará, egyre szaporodó szekták és a szegényparasztság körében népszerű keresztényszocialista mozgalmak is a paraszti menekülésnek a formái,<sup>47</sup> s egyaránt a paraszti állapotot számolják fel.

A paraszti állapotból a paraszti törvények megtörésével igyekeznek kilépni a „fáradtak”. Míg a „türelmetlenek” a felső társadalom értékrendjének kritikátlan átvételével szüntetik meg a paraszti rend normáit, addig a „fáradtak” magukban és utódaikban számolják fel a paraszti világot. A paraszti törvények két alappilléret, a termelésorientáltságot és a gyerekáldás bőségét rúgják fel azzal, hogy már nem folytatják a kötelező paraszti termelést, s nem vállalnak egynél több gyereket. A „meghasonlott és befelé lázadó” paraszti világban csak

a pillanatnak élnek, s a pillanatnyi viszonylagos jólét kedvéért feladják a jövő lehetőségét. A termelés helyett a „cifrázkodás”, a fogyasztás igényének ugrásszerű növekedése tapasztalható. A jelennek élés teljesen átalakítja a család funkcióját is. Az egyetlen utód már nem a paraszti munka végzésére születik, hanem a fogyasztásra berendezkedett életvilág jelképe lesz.

A kötet általános parasztdefiníciójával szemben a „lázádok” csoportja sem tekinthető paraszti közösségnek, hiszen a paraszti állapotból való kitörést a felső társadalmi normák megszegésével kísérlék meg. Ők a felső társadalom uralmának a parasztság számára belsővé tett elfogadását nem tartják a maguk számára kötelezőnek, vagyis Erdei paraszt-meghatározásának másik fő eleme nem illik rájuk. Ők az egykori (ritka) parasztlázadások<sup>48</sup> utódai, akik a paraszti állapoton kívül keresték a boldogulást. Az egykori hajdúk, betyárok leszármazottai, akik vagy a polgári társadalom keretei között láznak paraszti sorsuk ellen, vagy azon kívüli világrendet akarnak megvalósítani. A „lázádok” mindegyik alcsoportjára igaz azonban, hogy értékorientációjukat már a paraszti közösséggel való szakítás jellemzi, ekképpen nem tekinthetők az Erdei által definiált paraszti csoportok tagjainak.

A *Parasztok* második nagy egységéből ily módon az világlik ki, hogy a definíció a kelet-közép-európai térség paraszti csoportjainak a jellemzésére sem használható. Mindama típusoknak ugyanis, amelyeket a szerző jellegzetes paraszti csoportoknak tekint, olyan jegyei vannak, amelyek nem illeszthetők bele a *Parasztok* általános meghatározásába. Tehát miközben Erdei egész Európa parasztságáról kívánt érvényeset mondani, meghatározása és általános jellemzése csupán egy régió, rövid időszakának nem tipikus csoportját volt képes megragadni.

Noha Erdei ebben a művében az egész parasztság történeti-szociológiai elhelyezésére törekszik, régebbi munkáihoz mérten is felettébb sablonos történelem-

47 A népi szociográfia irodalmában Kovács Imre elemzte ezt a kérdést legrészletesebben *A néma forradalom* című munkájában.

48 A középkori parasztlázadások többségét Erdei a „jó parasztok” művének tekintette, akik a paraszti törvények felső társadalmi elfogadása, a kialakult társadalmi rend mellett és a földesúri „túlkapások”-kal szemben lázadtak.

képpel dolgozik.<sup>49</sup> Ennek az lehet a magyarázata, hogy a részletekbe menő, az egyes régiók eltérő történeti fejlődésére rámutató, a magyar társadalomfejlődést alaposabban tárgyaló vizsgálat feltételezhetően nem igazolná a parasztság különleges társadalmi minőségéről szóló fejtegetéseit. S minden bizonnyal a parasztság egységes csoportként láttatása miatt nem tárgyalja a paraszti „sorsközösség” differenciálódását sem, noha korábbi saját kutatásai is ezt igazolták még az 1930-as évek első felében. Ezt bizonyítják ezen írásoknak (*A makói parasztság társadalomrajza, Futóhomok*) e tekintetben felettebb cizellált elemzései.<sup>50</sup>

Miközben tehát Erdei a *Parasztok*ban is szembe helyezkedik a parasztromantika „örök paraszt” felfogásával, más tekintetben ő is Tönnies-féle közösséget alkot a parasztságból. A parasztromantikától való eltérés az, hogy Erdei történeti változásnak kitett társadalmi csoportnak tekinti a parasztságot, de ő is feltételez egy olyan ősi, archaikus állapotot (sőt, ezt az évszázadok során változatlanul fennálló viszonyrendszernek tekinti), amikor a parasztság nagyobb társadalmi differenciálódástól mentes egység volt. Ez a felfogás szemlátomást ideológiai funkciójú, s a szerző politikai állásfoglalását igyekszik szolgálni:<sup>51</sup> azt a megközelítést, amely szerint

49 A felszínes történetiségtől csak néhány, részleteiben nem kifejtett ponton tér el, amikor vagy az európai társadalomfejlődés specifikumáról értekezik lábjegyzetszerűen (Erdei: *Parasztok*, 70.), vagy a parasztság az európai társadalomszerveződésben betöltött szerepét tárgyalja (uo.: 190–191.) – sajnos, egyelőre történeti érvelés nélkül. Ezeket a részleteket azért említjük meg, mert az 1940-es évek elejének írásaiban, Hajnal történelemszemléletének hatására az itt még erősen elnagyolt és nem kifejtett részek már határozottabban formálják Erdei felfogását.

50 Erdei „feledékenységét” némileg magyarázza, hogy a *Futóhomok*ban a különös mezővárosi fejlődést szerette volna történetileg bizonyítani, s ehhez elengedhetetlen volt a paraszti állapot differenciáltságát hangsúlyozni. Itt viszont a paraszti összetartozás kiemelése a fő ideológiai momentum, amely rányomja a bélyegét történelemszemléletére is.

51 Az eddigi Erdei-értelmezések – álláspontommal szemben – éppen a szerző objektivitását, az illúziókkal való leszámolás képességét emelték ki. Lásd Kulcsár Kálmán: Utószó a *Parasztokhoz*. *Szociológia* 1974/2. 237–249.; uő.: Erdei Ferenc: a tudós és politikus. *Válóság* 1985/5. 12–20.; uő.: Erdei Ferenc (*A múlt magyar tudósai*); uő.: A „Parasztok” ötven éve. *Tiszatáj* 1988/11. 40–45.; ill. Szabó László: Erdei Ferenc társadalomszemlélete. *Forrás* 1981/5. 31–36.

a különös minőségű többségi parasztság hivatott a modern társadalom megszervezésére.

Ha el akarjuk helyezni a *Parasztok*at az Erdei művek sorában, fontos rámutatni arra, hogy itt jelenik meg először kifejtett formában a társadalom dichotóm felfogása. Ennek a dualitásnak az előzményei kétségtelenül megvannak már a *Futóhomok*ban is, ahol Erdei mi-ők szembeállításával két részre osztja a társadalmat: az alföldi, tanyás mezővárosi protestánsokra, akik az autentikus társadalomfejlődést képviselik, valamint a rajtuk kívüli társadalomra, amelyet – társadalmi csoporttól függetlenül – „felemás” polgárosodással jellemez. A *Parasztok*ban ez a kettőség azonban nem csupán a gondolatmenet logikájában van jelen, hanem a társadalom explicit értelmezésében is kettős struktúrát alkot. Vagyis a *Futóhomok* társadalomfelfogása a *Parasztok* társadalomszerkezeti elemzésében konkretizálódik: az utóbbiban a dualitást a leszorított paraszti altársadalom és a társadalom egyéb, a parasztihoz képest privilegizált, tőle „válaszfalakkal” elkülönített csoportjai jelentik meg.

Erdei olyan kettős szerkezet-modellt alkot, amelynek összeurópai érvényességet tulajdonít, miközben az a magyar társadalomról alkotott, erősen vitatható felfogását tükrözi. E nyilvánvaló csúsztatás mellett az értelmezés nagyobb problémája az, hogy a paraszti altársadalom jellemzése ideologikus, politikai szándékú értelmezés. A paraszti közösség zártságának kiemelése azt a célt szolgálja, hogy a szerző kifejezze a parasztság más minőségét, s egyúttal a felső-társadalom „felemás”, sikertelen viszonyrendszerétől való függetlenségét is bizonyítsa. Ezenkívül a paraszti altársadalom leírása kísértetiesen hasonlít ahhoz az társadalmasuláshoz, ahogyan Erdei – sajnos empiriától függetlenül – az alföldi tanyás mezővárosi közösséget a rendiség korszakában elképzei.

## V. A NEMZETI RADIKÁLIS POLITIKA ÉS A TUDOMÁNY KETTŐSÉGE (1939–1940)

### V/1. A HARMADIK ÚT LETÉTEMÉNYESE – A *Magyar város* (1939)

A népi szociográfus mozgalom zárásakor keletkezett *Parasztok* látszólag széles perspektívája mögött is valójában a magyar parasztság társadalmi integrációjának, polgárosodásának útjai jelennek meg. Az 1939-ben megjelent *Magyar város*<sup>52</sup> című kötet a zárt, közösségi létből kilépő parasztság társadalomrajzában és jövőképek meghatározásában tematikusan kapcsolódik a *Parasztokhoz*: milyen módon szabadulhat fel a parasztság hátrányos alárendeltségből, miképpen törhet ki társadalom alatti helyzetéből? Erdei számára a negyvenes években keletkezett kéziratos szövegig<sup>53</sup> ennek kulcsa az alföldi tanyás mezőváros volt, amelynek legcizelláltabb leírása és a mezővárosi társadalom jellemzése ebben a művében olvasható.

Am feltűnő a változás a megfogalmazásban, a kifejtés módjában. Ezt az írást már nem jellemzi a népi szociográfiai korszak szépirodalmi igénye, hangsúlyosabbá válik viszont a szakszerűsége és a szociológiai igényű megfogalmazásra törekvés. A tudományos igény kiemelése mindenképpen jelzi Erdeinek azt a szándékát, hogy a magyar várostípus szociográfiájának társadalomtudományos érvényességet adjon. A társadalomtudományos érvelés azonban nem azt jelenti, hogy az Erdei írásokban mindig jelen lévő politikai szándék és ilyen módon a politikum társadalomrajzot formáló szerepe ne jellemezné a *Magyar város* fejtegetéseit.

Már a városszociológiai kutatásokat megalapozó Erdei-féle definíció is erről a kettősről tanúskodik. A szerző szerint „a város olyan település, amely önma-

52 Erdei Ferenc: *Magyar város*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1939.

53 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között. *Valóság* 1976/4. 23–53., 1976/5. 36–58.



gával is és vidékével együtt is szervezett és autonóm vezetésű társadalmi egységet alkot és egyfelől nagyobb számú népességnek a lakóhelye, másfelől vidékére kiható központi funkcióknak a telephelye, s e szerepeknek megfelelő technikai berendezésekkel rendelkezik.<sup>54</sup> A várost tehát elsősorban központi hely funkciója határozza meg; egy olyan települést jelentve, amely egy nagyobb területi egység köré szerveződő társadalom központjaként működik.

A város másik specifikuma Erdei megfogalmazása szerint az, hogy különböző magatartástípusok és különböző társadalmi funkciók színtere, szemben a falu egynemű telep jellegével, ahol mindent az őstermelés határoz meg. A város viszont a lakóhely, az ipari termelés, a kereskedelmi forgalom, a társadalmi igazgatás és magasabb kultúrélet színhelye, s e tényezők egyaránt strukturálják a városi társadalom jellegét, sajátos rendet alakítva ki benne. A város azonban nem csupán a különböző funkciók eredményeképpen születik meg, hanem a környező területi csoportokkal való kapcsolatában is. Város és vidéke szimbiózisában a város csak a központi funkciók területét jelenti, nem a vidéktől való elszakadást.

Noha Erdei többdimenziós városdefiníciója új értelmezést hozott, s a város központi hely funkciójának hangsúlyozásával a későbbi történeti kutatások kiindulópontja lett,<sup>55</sup> a meghatározás egyértelműen tanúskodik a szerző sajátos, egész életművén végigvonuló preferenciájáról is. Erdei városdefiníciója ugyanis különösen nagy nyomatékkel emeli ki a városnak és vidékének szerves összetartozását. Miközben pedig kulcsfontosságúnak tartja ezt a jegyet a város meghatározásában, fejtegetéseiből világossá válik, hogy szinte ilyen tulajdonságai csak az alföldi mezővárosnak vannak. Gyakorlatilag ebben az egy településtípusban látja megvalósulni vidék és város egységét. A tanyás város abban különbözik a többi várostípustól, hogy itt a város nem kiemelkedő szigete a társadalomnak, hanem

„a körülötte elterülő vidéknek a kiszolgálója,”<sup>56</sup> miáltal városi vidékké emel egy egész területet.

Ennek alapján állítjuk azt, hogy Erdei széles körű városdefiníciójának lényegében egyetlen várostípus, nevezetesen a magyarországi, alföldi tanyás mezőváros felel meg. Hiszen csak erre a várostípusra érvényes, hogy a „város olyan település, amely önmagával is és vidékével együtt is szervezett és autonóm társadalmi egységet alkot.”<sup>57</sup> Régebbi munkáihoz hasonlóan tehát Erdei itt is egy helyi sajátosságot azonosít általánosan jellemző jeggyel, s ennek alapján próbál meg általános városfogalmat létrehozni. A számára különösen nagy jelentőségű tanyás mezővárosi fejlődés jegyei alapján értékeli az egész európai városfejlődést; ráadásul olyan fogalomhasználat, amely csak e helyi sajátosságok eredményeképpen létrejövő várostípust képes leírni.

A Magyar város társadalomszemléletének másik sajátossága, hogy Erdei szerint az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés kiemelése annál is inkább indokolt, mert álláspontja szerint város és vidék egymást kölcsönösen kiegészítő szerepe, együttes fejlődése képes orvosolni az európai társadalmasodás igazságtalanságait. Erdei szerint ugyanis az európai társadalomban még azokban a többségi esetekben is, ahol a város és vidék kapcsolatban áll egymással, bizonyosfajta megosztottság jön létre a két terület között. A szembenállást a város differenciáltabb élete, magasabb kultúrája, a civilizáció teljessége jelenti a falu egyszerűbb életéhez, paraszti hátramaradottságához, hiányos civilizálódásához képest. Erdei egyenesen város és a vidék „osztályharc jellegű szembenállásáról”<sup>58</sup> beszél, s arra az álláspontra jut, hogy az európai társadalomfejlődés nem képes megteremteni város és vidék szerves kapcsolatát, hanem a települési rendszer megosztottsága kettős struktúrát hoz létre a társadalomban.

Erdei szerint az európai társadalomfejlődés szinte egyetlen kivétele az alföldi tanyás város,<sup>59</sup> ahol a la-

54 Erdei: Magyar város. 24.

55 Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984., illetve Bácskai Vera: *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

56 Erdei: Magyar város. 29.

57 Uo.: 24.

58 Uo.: 42.

59 Erdei szerint város és vidék organikus szimbiózisa az alföldi tanyás városok mellett még a Pontini-mocsarak telepített városában, Littoriában, Sabaudiában és Pontiniában található még.

kosok a város szervezetébe építik be az egész létüket megalapozó vidéket. Itt valósul meg a város-vidék „egységszervezete”; város és vidék oly módon olvad egybe, hogy a falvak, tanyák lakórészei bekerülnek a városba, a termelést szolgáló részek pedig kinn maradnak a vidéki településen. A magyar tanyás mezőváros által létrehozott társadalom Erdei szerint azért is mentes az európai társadalomfejlődésre jellemző kettős struktúráról, mert itt nincsen meg a város és falu szembenállása.

Ha igazi tanyáról van szó (tehát ahol időlegesen, csak a gazdasági tevékenység miatt tartózkodnak), akkor nem beszélhetünk örökös kivetettségről, miképpen a város és a tanya között sem jön létre alá- és fölérendeltség. A magyar tanyás mezővárosban működő állandó váltógazdaság eredményeképpen nincs tömeges városba özőnlés, menekülés a társadalmi mobilitás érdekében. A mobilitás tanya és város szimbiózisában valósul meg, amely a falu primitív paraszti világával szemben magasabb rendű és polgárosodottabb teljes kultúrát és civilizációt hoz létre, s ennek hatása éppúgy érvényesül a városban, mint a vonzáskörzetében levő kistelepüléseken.

A gondolatmenet kétségtelenül koherens, s egybevág a magyar várostípusok Erdei-féle értékelésével. A szerző azonban nem tisztázza, hogy mi alapján tekinti ezt a kettős struktúrát az európai társadalomfejlődés sajátosságának. Az általa hivatkozott szociológiai irodalomból<sup>60</sup> ugyanis ezek a következtetések nem vonhatók le, a *Parasztok*ban pedig a szerző, Európa nagy régióinak társadalomszerkezetét tárgyalva, sem a nyugati, sem az északi, sem a déli régió esetében nem talál a településtípus mentén ilyen kettős struktúrát.

Gyaníthatóan arról van tehát szó – s ebben feltétlenül rokonság van a *Parasztok* és a *Magyar város* elemzése között –, hogy Erdei ebben a munkájában is a kelet-közép-európai régió általa megfogalmazott sajátosságaiból általánosít, s egy huszárvágással ezt tekinti az európai társadalomfejlődési modellnek. A probléma

Erdei-féle megoldása kétségkívül ideológiai célokat szolgál. A sajátos magyar utat kereső és azt az alföldi tanyás mezővárosban meglelő Erdei számára a nyugati társadalomfejlődés sematikus, negatívan elfogult láttatása segít abban, hogy meggyőzően érvelhessen saját harmadikutas elképzelése mellett.<sup>61</sup> Az európai társadalomfejlődés tendenciózus ábrázolása egyúttal sikeresen diszkvalifikálja a nyugatias magyar városok által kínált társadalomfejlődést is.

Az európai társadalomfejlődés kettős struktúrát okozó jellege és az alföldi tanyás mezőváros alapján megalkotott városdefiníció azonban nem véletlenül fontos támpillére Erdei koncepciójának.<sup>62</sup> Ez a felfogás a nyugati városok alulértékelése mellett legfőképpen az alföldi tanyás mezőváros páratlan jellegét hivatott bizonyítani. Erdeinél ez a településtípus nem csupán sajátos történeti előzmények miatt létrejövő különlegesség, hanem az európai társadalomfejlődés jobbítását, város és vidék antagonisztikus szembenállását felszámolni képes lehetőség, és mint ilyen páratlan történeti tényező. Számára a tanyás mezőváros a konszenzusos társadalomfejlődés letéteményese, amely város és vidékének organikus összetartozása által az egész társadalomra egyenlő módon képes kiterjeszteni a polgári értékeket.

Azokat a polgári értékeket, amelyekről pedig maga Erdei állapítja meg, hogy a mezővárosi társadalomban csak bizonyos társadalmi csoportok képviselik teljes egészében, és a mezővárosi társadalom jelentős része kevésbé vagy egyáltalán nem tekinthető eme értékek alapján álló társadalmi csoportnak. A mezővárosi társadalom ugyan alapvetően polgárinak mondható anynyiban, hogy már nem rendi, hanem osztálytagozódás jellemzi, de ez – s erre Erdei is rámutat – korántsem

61 Erdei a másik alternatívával, a szovjet példával már régebben, a *Magyar gazdaságtudomány* című munkájában hosszú időre leszámolt.

62 Más összefüggésben – Szilágyi Miklós vizsgálataira (*Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. 1995.) hivatkozva – Gyáni Gábor is rámutat arra, hogy Erdei „nem túl megalapozott, empirikusan felettébb bizonyítatlan” városfogalmat használ. (Gyáni Gábor: Mai város történet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In.: uő.: *Történetiszakiskurzusok*. L. Harmattan Kiadó, Budapest, 2002. 71.)

60 Ferdinand Tönnies: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1912.; Robert Ezra Park – Ernest W. Burgess – Roderick D. Kenzie: *The City*. Chicago, 1925.; Pitirim A. Sorokin – Carrie C. Zimmermann: *Principles of Rural Urban Sociology*, New York, 1929.; Max Weber: *Die Stadt* (Archiv für Sozialwissenschaften, Band 47.)

jelenti azt, hogy ezzel a mezővárosban megvalósultak volna a város és vidék organikus együttélésének társadalmi feltételei.

Erdei is hangsúlyozza, hogy város és vidék egységét megvalósító akarat kizárólagosan a mezővárosi parasztság sajátja. Ez az a társadalmi csoport, amelyet közös múltja és jelentős szabad paraszti hagyománya erre a szerepre predesztinál. Ez a parasztság az, amely maga számolta fel a paraszti törvények alávetettségét okozó tartalmát, s amely immár a polgári társadalmat kívánja a maga képére formálni.

A mezővárosi társadalom vezetőereje, a polgárság azonban hármas tagolódásában már olyan csoportokra oszlik, amelyek ambivalens viszonyban állnak a parasztpolgári értékekkel és ezzel együtt város és vidék organikus kapcsolatával. Erdei remek szociográfiájából derül ki ugyanis, hogy a polgárság úri elemei, valamint a hozzájuk hasonló régi (német és zsidó betelepülőkkel kiegészülő) városi polgárság elsősorban osztályhelyzetének érvényesítésére törekszik, s csak az egykori parasztság vagyonosabb tagjai szolidárisak olykor az alsó társadalmi csoportokkal. A mezővárosok többségében azonban ez a réteg is az úri életstílust igyekszik elsajátítani, s ezzel felszámolja a paraszti jellegű demokrácia lehetőségét.

A parasztpolgári értékekkel való szembehelyezkedés jellemzi a mezővárosok közhivatalnokait is, akik szigetszerűen különölnék el a város paraszti tömbjétől, s – mint Erdei fogalmaz – osztályharc jellegű ellentét alakul ki a két társadalmi csoport között. Azt híhennénk, hogy legalább a parasztság kispolgári tömbje egységesen támogatja a parasztpolgári szolidaritást és az ezen alapuló „konszenzusos társadalomfejlődést”. Ám épp Erdei kiváló társadalomszerkezeti elemzései (legyen szó korai írásairól, a *Futóhomokról*, vagy a *Magyar városról*) mutatnak rá, hogy a hajdan egységes parasztság az osztálytársadalom viszonyai közepette erősen polarizálódik, s értékvilágában is határozottan eltérő irányokat vesz. Mindezek a jegyek pedig éppen annak a konszenzusos társadalomfejlődésnek a létét kérdőjelezzik meg, amelynek alapján Erdei különleges jelentőséget tulajdonít e településtípusnak.

A szerző városzociológiai munkásságából válik nyilvánvalóvá az is: nem a nyugati magyar városok sajátossága, hogy a társadalomszerkezeti nagycsoportok alapján a város résztelepülésekre bomlik, így az organikus együtvértartozás kevéssé vagy egyáltalán nem valósul meg. Ez a különbség a tanyás mezővárosokban is tetten érhető, mint arra a *Magyar város* településszerkezeti elemzései is éppúgy rámutatnak, mint az életmű legelső írásai vagy a *Futóhomok* pontos szociográfiája.

Ráadásul az organikus összetartozás meg nem valósulása nem csupán a városi társadalom esetében figyelhető meg, hanem a külterületeken is.<sup>63</sup> A tanyai népesség jó része ugyanis a tanyasi rendszer történeti változásával (a hagyományos családszerkezet felbomlásával, a birtokelaprózódás okozta proletarizálódással) kiszakad a mezőváros vonzásából, s ez által határozottan sérül város és vidék szimbiózisa. Ugyanakkor a tanyasi népesség leválása sokkal nagyobb súlyú átalakulás, mint azt Erdei láttatni igyekszik. A szerzőnek a tanyás társadalomfejlődés iránti elfogultságát mutatja az is, hogy érdemben nem reflektál Mendöl Tibor érveire sem, aki a többnyire folyamatos kinnlakás és a belterülethez képest eltérő foglalkozásszerkezet<sup>64</sup> miatt jó okkal vonja kétségbe a tanyasi népesség városi jellegét.<sup>65</sup>

Emellett Erdei társadalomszerkezeti elemzései felhívják a figyelmet arra is, hogy a paraszti szolidaritáson alapuló társadalomszervezet kérdése még nem dőlt el a mezővárosban. A szerző egyenest a mezővárosi fejlődés kulcskérdésének tekinti, hogy a szabad paraszti hagyo-

63 Nem beszélve arról, hogy városnak és vidékének szerves összetartozása valójában nem egy nagyobb területre, hanem csak a tanyavilágra redukálódott. Lásd erről Enyedi György: Erdei Ferenc és a településtudomány. In: Vágvolgyi András (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. MTA KESZ soksz., 1981. 74.

64 Mendöl kiinduló tétele az, hogy a „foglalkozási struktúra a kizárólagosan alkalmas mérce a különböző tájak városainak esetleges összehasonlításában.” (Mendöl Tibor: *Berufliche Struktur und Stadtbild als Merkmale des städtischen Charakters in Ungarn*. Ungarische Jahrbücher 1936. 191.)

65 Enyedi az, aki a két felfogás összeegyeztetésének lehetőségét fogalmazza meg, azzal érvelve, hogy Erdei és Mendöl „csak más irányból közelítette meg a bonyolult falu-város jelenséget.” (Enyedi György: *Erdei Ferenc és a településtudomány*. 67.)

mányú, parasztpolgári értékei mentén polgárosodni akaró parasztság képes lesz-e a társadalmi vezetőszeret megszerzésére, vagy itt is az az „elszigetelődő városiasodás” fog lejátszódni, amelyet Erdei mind az európai társadalomfejlődés, mind a nyugatias magyarországi városok sajátosságának tekint. A mezővárosi fejlődés – Erdei ez irányú kijelentéseivel szemben – tehát nem annyira pillanatnyi állapotában tükrözi város és vidék szimbiozist, hanem bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén.

Mindenesetre Erdei olyan feltételekhez kapcsolja a mezővárosi fejlődést, amelyeket a tanyás mezőváros a jelenben bizonyosan nem képes teljesíteni. Ezért állítjuk azt, hogy Erdei konstrukciójának történeti látásmódja, a helyi különbségeket megjelenítő sokoldalúsága ellenére nincs szociológiai érvényessége. A politikai szándék, a harmadik út mindenáron való képviselése miatt Erdei az alföldi mezőváros erősen idealisztikus képét rajzolja meg a település sajátosságainak ábrázolása helyet.

Ráadásul egy olyan modellt hoz létre, amely elsősorban nem is a korabeli, hanem feltehetőleg egy régebbi történeti korszak állapotának idealizálása. Annak az időszaknak, amelynek kapcsán nagyobb érvénységgel lehetett még paraszti egységről beszélni (noha már akkor sem létezett), s amikor még a külterületi paraszti gazdálkodás nem kívánt folyamatos kitelepülést. Másként fogalmazva: nem az alföldi mezővárosok gazdasági- társadalmi helyzete rajzolja ki e települések társadalomalakító jegyeit, hanem a benne lévő vagy Erdei által benne látott lehetőségek.<sup>66</sup>

Nem hagyható figyelmen kívül a *Magyar város* érvelésében végig jelenlévő etnikai elv sem. A szerző ugyanis az európai társadalomfejlődés ellentmondásait megoldó tanyás mezőváros létrehozatalát a magyar népiség csoportosajátos jegyének tekinti. Erdei szerint a mezővárosi organikus szervezetet kialakító „mozgásra való állandó

kézség” és a „tágabbkörű társas életre való igény” a magyar népiség sajátossága. Álláspontja szerint a magyar vonások a népcsoport pusztai eredetével magyarázhatók. Ez kívánja meg az állandó földrajzi mobilitást, s ebben véli megtalálni a szerző a társas, közösségi jelleg kialakulásának társadalomtörténeti előzményeit.<sup>67</sup> E tényezők alakítanak ki más társadalomszerveződést, mint egyéb európai népek esetében, amelyekre a kis csoportban való letelepülés volt a jellemző, minek következtében kevésbé voltak fogékonyak a nagyobb közösségszerveződésre.

Noha Erdei gondolatmenete megkülönbözteti magát a korabeli fajvédő érvelésektől, társadalomtörténetileg meglehetősen ingatag lábakon áll. Egyrészt nehéz lenne ugyanis azt állítani, hogy a magyarság az egyetlen olyan pusztai előzményű népcsoport az európai régióban, amely nem letelepült életmódjában magában rejt a későbbi mezővárosi fejlődés csírait. Másrészt Erdei nem bizonyítja azt sem, hogy a pusztai életmóddal együttjáró gyakoribb mozgásból feltétlenül következne az a nagyobb közösségiség, amely szerinte szintén elengedhetetlen a tanyákat városi központból megművelő mezővárosi rendszerhez.

Harmadrészt megkérdőjelezhető az is, hogy a tanyás mezőváros valóban nagyobb közösségiséget alakít ki. A tanyán ragadó többségi lakosság esetében erről bizonyosan nem beszélhetünk. Ráadásul Erdei álláspontjával szemben a nagyobb közösségi igény jelei éppen nem a magyar etnikumú tanyákon jelennek meg. Az Erdei által kárhoytatott szlovák bokortanyákon ez sokkal inkább megvalósul, mint a központtól több tíz kilométerre lévő, a várossal kevés kapcsolatot tartó, teljesen magányosan álló magyar tanyai települések esetében.

A *Magyar város* a parasztpolgárosodás lehetőségeinek megragadásában és társadalomszemléletében egyaránt a *Futóhomokkal* és a *Parasztokkal* állítható párhuzamba. E műre is érvényes, hogy a sok tekintetben remek szociográfiai leírások azzal a sikerületlen, ellentmondásos

66 Elemzésem arra igyekezett rámutatni, hogy Erdei indokolatlanul emeli ki az alföldi tanyás mezővárost a többi településtípus közül. Erre az álláspontra helyezkedik a társadalomnéprajzos Szilágyi Miklós is, amikor Erdeivel szemben a falu és a mezőváros lényegi azonosságát hangsúlyozza. (Szilágyi Miklós: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek)*, 5–10.)

67 Erdei a kettős szállásvé előzményeit tárgyalva a magyar specifikum okait a következőképpen magyarázza: „ez a szállásvé a nomád állattenyésztés következménye, nem pedig kizárólagosan etnikai tényezőké”. (Erdei: *Magyar város*. 55.)

és történetileg nehezen védhető társadalomszemlélettel párosulnak, amelyet mindig a politikai szándék, a parasztság felemelkedésének ideológiai mozzanata formál.

Mégis, kétségtelen városszociológiai eredményei mellett ez az írás társadalomképében is némileg sikeresebbnek tekinthető, mint Erdei előző művei. Ez pedig a tanyás mezővárosi fejlődéstől eltérő utak valamivel megengedőbb értékeléséből fakad. Erdei számára ugyanis a *Futóhomok*ban csak a protestáns (szabadságát mindvégig megőrző), alföldi, tanyás mezővárosi csoport képviselte a magyarságot. A *Magyar városban* viszont már nem vonja kétségbe a dunántúli területek magyarságát, csak azt állítja róla, hogy a mindenkori felsőtársadalmi elnyomás (amelybe a Szent István-i reformok is beleértendőek) és az alföldi társadalmasulástól való eltérése miatt nem volt képes azt a társadalomfejlődést megvalósítani, amelyet kedvezőbb helyzetük folytán az alföldi mezővárosok véghezvittek.

Eme eltérés mellett azonban Erdeinek a *Magyar városban* képviselt társadalomszemlélete továbbviszi az előző műveknek a kettős struktúráról szóló koncepcióját. Lényeges eltérést okoz azonban a két kötet témaválasztása. Ez a munka annak az alföldi tanyás mezővárosnak a szociografikus leírását végzi le, amelynek kétségtelenül Erdei a legjobb ismerője. Ez emeli ki a *Magyar várost* ezen időszak munkái közül.

## V/2. AZ ALÁVETETT VIDÉKI TÁRSADALOM

– A *Magyar falu* (1940)

A folytonosság hangsúlyozható Erdei következő fontosabb munkája, a *Magyar falu*<sup>68</sup> kapcsán is. A szerző már a *Magyar városban* ráértett arra a szerkezeti felépítésre, amely a legalkalmasabb arra, hogy témáját kifejtse. Ezt a módot alkalmazza a *Magyar faluban* is, a probléma fontosságának bemutatásával, meghatározásával, az érintett társadalmi csoportok és területek jellemzésével, valamint a kötetet záró társadalmi

dalompolitikai elképzelésekkel. Ugyanakkor Erdei itt is szakszerűsége törekvéssel kíván hiteles társadalomszerkezeti elemzést adni. Ez az oka annak, hogy vizsgálati módszerét épp a népi szociográfia immár – radikalizmusa miatt – elfogultnak tekintett megközelítésével szemben definiálja. A kötet falupolitikai programjának hitelességét is a szakszerű tudományos érvelés hivatott megteremteni.

A *Magyar falu* azonban más tekintetben ugyancsak folytonosságot mutat az előző munkával, hiszen tematikusan is kapcsolódik a *Magyar város* problémaköréhez. A *Magyar faluban* Erdei éppúgy város és vidék szerves kapcsolatát középpontba állító társadalompolitikai elképzeléseket fogalmaz meg, mint a másik írásban. A mű tehát – Erdei éppen ellentétes törekvéseivel szemben – határozottabban politikai indításból születik. Az írás újdonsága az, hogy itt kaphatunk először képet Erdei társadalomfelfogásáról részletesebben kifejtett és explicitté tett társadalomértelmezése alapján, míg az előző művekben mindez csak a paraszti viszonyok leírásából rekonstruálható.

Az alapkérdés ebben a munkában is a vidéki Magyarország, mindenekelőtt a parasztság társadalmi emancipációja. A *Magyar falu* felütése is város és vidék, városi és vidéki társadalom hagyományos szembenállását emeli ki. Erdei szerint városnak és falunak az európai rendiség idején létrejött alá- és fölérendeltsége osztotta évszázadokon át két nagy csoportra a társadalmat. Ám míg a rendiség felszámolódásával és a polgári viszonyok térnyerésével ez a kettőség Európa nyugati felében megszűnt, addig Magyarországon változatlanul ez strukturálja a társadalmat, még akkor is megőrizve a vidéki társadalom alávetettségét, amikor a falu népe már szabadulna hátrányos társadalmi helyzetéből.

A magyar falu társadalmának azonban nem csupán a vidéki népesség miatt van különleges szerepe. Erdei úgy látja, hogy különböző etnikai és felekezeti csoportok veszélyeztetik a magyarságot, és ezekkel a hatásokkal szemben a falu, a vidék többnyire magyar népességében rejlik a magyarság megmentésének és megújulásának lehetősége. Erdei a magyarságra leselkedő veszélyt – ré-

<sup>68</sup> Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1940.

szint más népi szociográfusokhoz<sup>69</sup> hasonlóan, és részint a korabeli közéleti diskurzusnak megfelelően – a hazai németiségben és a zsidóságban látja.

Erdei nézőpontjában a falu pozícióját már a gazdasági viszonyrendszerben elfoglalt helyzete kialakítja: a falut a társadalom külterülete, amelyet a gazdasági tevékenységnek és a társadalmi életnek csak részfunkciói jellemeznek, miközben a központi irányítás a város privilégiuma. A szerző a magyar falu legfőbb specifikumát abban látja, hogy míg Nyugat-Európában másodrendű polgári területnek, ugyanannak a társadalmi területnek külső tartozékának tekinthető e településtípus, addig nálunk a falu és város különböző társadalmi területet jelent.

Az országot a rendies jellegű vidék és a tőle elkülönülten, idegenül polgárosodott város jellemzi. Falu és város kettős struktúrájában a „falut megmaradt magatudatlan és tömény népiségében, a város ellenben egy felhígult magyarság kohójában úgy keverte össze a szentistváni nemzetségek mindenféle színeit, hogy egészében nem is szentistváni színpompájú, hanem egyszerűen idegen lett. Ennek a magyar városnak nem volt öccse a magyar falu, hanem olyan gyarmati vidéke, amely sem inge, sem nadrágja, csak éppen vidéke.”<sup>70</sup>

Erdei társadalomszemlélete szerint tehát a falusi népesség felemelése azt jelenti, hogy megszüntetjük a magyarság hátrányos helyzetét saját hazájában. Ebből a helyzetértelmezésből következik a Magyar falu társadalompolitikája is. A vidék és a falvak emancipációját Erdei úgy tartja lehetségesnek, ha sikerül megvalósítani a falut és város intenzívebb egybeszerveződését és közlekedését, amely megszüntetné a falu társadalmi hátrányainak nagy részét. A városhoz erősen kapcsolódó rendszerben a falu csak a természetközelségét és a csoport kicsinységét tartaná meg, miközben megszűnne kiszolgáltatottsága. Erdei a magyar falvak különös hátrányainak (a város polgári környezetével szembeni rendies jellegnek) és a társadalomfejlődés problémáinak (a felhígult népiségű városi és a falusi magyar lakosság

különbségének) fölszámolására is városokkal való egybeszerveződésben látja a megoldást.

A reform eredményeképpen olyan szervezeti és közlekedési rend alakulhatna ki, amely az alföldi tanyás mezővárosokban már organikusan megvalósult. Am Erdei elképzelésében város és vidék rendszerének kiépülése valójában magát a falut szüntetné meg, s a zömében mezőgazdasági területet a város külső telepévé tenné. A körzetesítés nem csupán a falvak polgárosodásának az útját jelentené, hanem a magyarság sorskérdésének megnyugtató megoldását is. Erdeinél a magyar falu, a magyar vidék fejlődése a magyarság sorsával kapcsolódik össze, hiszen a „városok eltorzult magyarságával szemben”<sup>71</sup> csak társadalompolitikai reform segítségével válhat társadalmi tényezővé.

A fentiekben megfogalmazott politikai szándék határozza meg a Magyar falu egész gondolatmenetét. Ennek az értelmezési keretnek a következményei már Erdei falufogalmában és társadalomtörténeti koncepciójában is megmutatkozik. A politikai elkötelezettség miatt Erdei nem tudja az egyes falutípusokat közös fogalom alá rendezni. Különösen az Erdei által a falusi fejlődés legmagasabb fokának tekintett településformára, az alföldi tanyásfalvakra nem illik a meghatározás. Hiszen a falut Erdei szerint a perifériális termelés, a termeléshez kapcsolódó lakás, az egyszerű szervezet, a szűk körű autonómia, a természeti környezet, és a tájszerű technika jellemzi, valamint az, hogy a városi központhoz vidéként tartozó telephelynek minősül. Ez a megfogalmazás azonban nagyon kevésbé illik a tanyás falvakra, hiszen az ott folyó termelés éppen Erdei ítélete szerint nem tekinthető perifériálisnak, a lakás és a termelés helye elkülönül, a városhoz hasonlóan munka- és lakóhely elválása nagyszabásúbb termelést von maga után, s a tanyás falu nem tekinthető szűk autonómiájúnak sem, minthogy egy tágabb vidék központjaként működik.

Erdei meghatározása tehát nem érvényes a tanyás falvakra, miként a szabályos falvak mellett az egyik leggyakoribb falusi településtípusra, az aprófalvakra sem illik. Az utóbbiak esetében ugyanis az önállóság

69 A hazai németiség a magyar életteret veszélyeztető voltáról leginkább Kovács Imre *A néma forradalom* című munkája értekezik.

70 Erdei: *Magyar falu*, 155.

nem érvényesül sem gazdasági, sem társadalmi, sem igazgatási értelemben.

Az Erdei-féle faludefiníció másik, kritikusabb olvasata szerint azonban igazából egyetlen település felel meg a meghatározásnak, legalábbis, ha a falunak tulajdonított jellemzőt, „városi központhoz vidékként tartozó telephelyet” komolyan vesszük. Erdei ugyanis az alföldi tanyás falvak kivételével az összes falusi településről kimutatja, hogy nem valósítja meg a városhoz kapcsolódás szervességet, tehát nem jellemezhető a városhoz tartozás attribútumával. Minthogy tehát e pontban az egyéb faluformák, másutt pedig az alföldi tanyás falvak nem tartalmazznak a fogalomnak tulajdonított jegyeket, lényegében nincsen valóságos megfelelője a fogalmi ábrázolásnak. Ez azt jelenti, hogy Erdei ugyanabba a hibába eset, mint előző köteteiben: olyan meghatározást alkotott, amely kizárólag az általa különös rokonszenvvel tárgyalt alföldi tanyás településtípus köré szerveződik.

A politikai program meghatározó szerepe azonban leginkább a társadalomszerkezet megrajzolásában, különösen a falutípusok által megjelenített fejlődési modellekben érhető tetten. Az alföldi tanyás települések primátusának megteremtését célozza a falusi társadalom leírása is. Erdei szerint itt valósul meg egyedül a magyar hagyományoknak megfelelő polgári fejlődés, amely nem csupán tradíciójában, hanem dinamizmusában és erejében is különbözik a másféleképpen, többnyire a nyugat-európai minta alapján polgárosuló vidéki településektől. Amíg azonban Erdei a nyugati előképek alapján fejlődő települések felemás polgárosodását emeli ki, s a vidéki társadalom rendies jegyeit hangsúlyozza, addig részint saját leírásai, részint a korabeli társadalomkutatások ennek éppen az ellenkezőjére mutatnak rá.

A falusi társadalom rendies jellegére Erdei legfőbb példája az uradalmi falu, amely a szerző számára nem egy a falusi településtípusok között, hanem a rendies falu megtestesítője. Ez az a faluforma, ahol megállt az idő, ahol a jogi változások ellenére a rendi világ törvényei uralkodnak. Épp Erdei alapos társadalomrajza mutat azonban rá arra, hogy az urak és a cselédek kettős tagozódása mellett itt is megjelent a „félurak” közbülső csoportja, akik már nem illeszkednek a rendies szerke-

zetbe, és a társadalmi ranglétrán elfoglalt pozíciójukat az osztályhierarchiában betöltött helyzetük jelöli ki.

Ha azonban az uradalmi falvakat teljes mértékben a rendi társadalom megnyilvánulásának tekintenénk is, még ebből sem következne, hogy az egész falusi társadalom rendies lenne. Az Erdei által állandóan emlegetett és a falusi társadalom jellemző példaként tárgyalt uradalmi falvak lakói ugyanis az ország lakosságának mindössze 3,4 %-át, a falusi népességnek pedig csupán csak 5,6 %-át teszik ki. Lehet hát az uradalmi falu zord, rendies viszonyok terrénuma, semmiképpen sem teszi rendies szerkezetűvé a falusi társadalmat.<sup>72</sup>

Úgy látom, Erdei a vidéki társadalom rendies szerkezetének hangsúlyozásával társadalompolitikai koncepcióját kívánja ideológiailag megalapozni. A rendies falusi viszonyok közül így jobban kiemelhető az alföldi tanyás települések dinamikus polgárosodása. Az eltérő fejlődésű, de szintén polgárosodó területek tendenciózus ábrázolása ehhez az Erdei társadalomrajzában jelen lévő társadalompolitikai programhoz kapcsolódik. Ezért tárgyalja jelentőségénél és valós számarányánál kisebb súllyal a „szerényen polgárosodó és gazda-jómódú” falvakat, amelyek – miképpen Erdei is megállapítja – a Dunántúl minden olyan részén megtalálhatók, ahol kedvező a forgalmi helyzet, s ahol a nagybirtok nem foglalja el a falu határának zömét.

Ez a falutípus jellemző a Kisalföldnek és vonzáskörzetének nagyobb részére, ahol az osztrák és a belföldi, gyorsan dinamizálódó piac mellett a kedvező birtokstruktúra<sup>73</sup> is a lendületes polgári fejlődést segítette. Ez a polgári átalakulás tapasztalható még az Alföld telepes falvaiban, a fővárosi agglomeráció polgárosodó vidékein

72 Az uradalmi falvak szerepének túlhangsúlyozása a rendies viszonyok bemutatása kapcsán majd az 1943–44 körüli, kéziratban hátramaradt, *A magyar társadalom a két háború között* című írásban nagy jelentőségű. Erdei ugyanis itt a történelmi-nemzeti társadalom egyik fő tartópillérének tekinteni az uradalmat, s ennek alapján nevezi a hagyományos elitet és a vidéki társadalom jó részét a rendies szerkezethez kötődő társadalmi csoportnak.

73 Erre a térségre a középbirtokok túlsúlya jellemző más területek jóval egyenlőtlenebb birtokstruktúrájához képest. Erről lásd: Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 13–34.

és az Alföld nyugat-európai minta alapján polgárosodó falvaiban is.<sup>74</sup> A falusi polgárosodó tendenciák bagatellizálása és a rendies jegyek indokolatlan túlhangsúlyozása jellemzi az egyéb. faluformák tárgyalását is.

Erdei érvelésének további különlegessége, hogy egyetlen olyan érv sem szerepel a kétszázharminc oldalas kötetben, amely alátámasztaná az alföldi tanyás települések nagyobb teljesítményét, gazdasági felsőbbrendűségét, sikeresebben polgárosodó társadalomszervezetét. Sőt, az itt-ott elejtett megjegyzésekből inkább az ellenkezőjére tudunk következtetni. A *Magyar város* elemzéseihez hasonlóan itt is kiderül, hogy a tanyás falvak társadalomszerkezete – a földesúri hatalom folytatásaként jelen lévő úri magatartás miatt – erős rendies jegyeket mutat. Valójában e települések társadalmában csak a parasztgazdák egy csoportja jellemezhető az egész településformának tulajdonított polgári jegyekkel. Ezzel szemben a nyugatias, polgári falvakban, ahol a középbirtok dominál, sokkal kedvezőbb társadalmi feltételek alakultak ki a parasztság polgárosodása számára: vagy egyáltalán nincs jelen az úri felsőbbség, vagy ha strukturálja is a helyi társadalmat az egykori földbirtokos réteg, akkor nem úri értékmintáival, hanem a piac kihívásaira felelni tudó agrárgazdaságaival mutat példát a parasztgazdáknak.

Erdei ugyan nem von le a kijelentésből messzemenő következtetéseket, de a legkorszerűbben felszerelt, legversenyképesebb, a legmodernebb üzemi technikákkal termelő gazdaságot ő is a Kisalföld polgári falvas környezetében találja meg. Az alföldi tanyás települések lakosságának (pontosabban parasztgazdáinak) fölényét csupán egyetlen összefüggésben láttatja: a tanyásfalvak parasztjai más magatartással, a felsőtársadalomhoz fűződő különös mentalitással jellemezhetők. Ők Erdei „türelmetlenül” polgárosodó parasztjai, akik „nem olyan

egyenletes és előírásnak megfelelő lojalitással változnak, mint a nyugati falvak mezőgazdái, hanem hevesen, türelmetlenül és virtusszerű kiugrást tudnak inkább produkálni, mint lassú és egyenletes előrehaladást.”<sup>75</sup>

Noha Erdei politikai elkötelezettsége sok tekintetben sikerületlenné teszi társadalomszerkezeti elemzését, társadalomrajzának akadnak kétségtelen értékei is. Míközben a tanyás településtípust és társadalomszerkezeti formát a magyarság számára egyedül kívánatos fejlődési irányynak tekinti, a *Magyar falu* gondolatmenetében egy ezzel szembenálló, történelmileg is védhető érvrendszer húzódik meg. Erdei a szabályos parasztfalvak tárgyalásakor leírja, hogy a tanyás településtípus elterjedésére nem a felsőtársadalom befolyása és a népiség kifejeződése alapján kerül sor, hanem „itt nyilvánvalóan elsősorban táji hatással állunk szemben, mert sem a török pusztítások vonala nem rajzolt ki ilyen területeket, hiszen a déli alföld pusztult el a legjobban, s ide is nagyobb fajta falvakat telepítettek, sem a nemzetiségi illetve népi megoszlás nem mutat ilyesféle körülhatároltságot.”<sup>76</sup>

A *Magyar falu* tehát tartalmaz olyan okfejtést is, amely nem a kettős szállásrendszerrel és a magyarság jegyeivel hozza összefüggésbe a tanyás településeket. Hiszen Erdei a kötet bizonyos pontjain a társadalmi hatásokat tekinti a településrendszer kialakulása szempontjából a legfontosabbnak. A társadalomszerkezet és -fejlődés sajátosságainak a településre tett hatása azt jelenti, hogy az egyes területek településrendjét nem elsősorban vagy kizárólagosan a hagyomány (jelen esetben az ősi kettős szállásrendszer) formálja, hanem különféle természetföldrajzi, gazdasági és társadalomszerkezeti hatásokra jönnek létre a jellemző településtípusok.

Az alföldi tanyás települések is a különleges természetföldrajzi és társadalmi meghatározottságokkal, nem pedig a magyarság autentikus létformájával hozhatók összefüggésbe. Az e településeken kialakuló külterületi termelés elsősorban a már eleve, védelmi okból összerömrülő népességgel, a korlátlan nagyságú külterülettel és a külterületi gazdálkodás évszázados hagyományával magyarázható.

<sup>75</sup> Erdei: *Magyar falu*. 111.

<sup>76</sup> Uo.: 79.

<sup>74</sup> Valószínűleg nem a véletlen számlájára írható, hogy Erdei meg sem próbálja meghatározni a nem az alföldi tanyás települések mintájára polgárosodó „nyugatias” falvak súlyát. Sőt, ezeket a településeket valósággal elrejtí falutipológiájában: míg a dunántúli és Budapest környéki polgáris falvakat a szabályos parasztfalvak között tárgyalja, addig az alföldi „nyugatias” falvakat a mindenféle polgári falvak közé sorolja, egyetlen esetben sem megjelölve a feltételezhető számarányukat.



Tehát éppen a szerzőnek a sok dimenzió szerepét figyelembevevő társadalomértelmezése bizonyítja: politikai szándékával ellentétben nem állítható, hogy a magyarság mindig is ellenállt a nyugati településszervezetnek és a nyugat-európai társadalmi hatásoknak, miként az az álláspont sem védhető, hogy a hazai társadalmi reform kizárólag az alföldi tanyás mezővárosok példáján alapulhat. A *Magyar falu* tehát eredeti szándékában célt tévesztett. Erdei írásának sikertelensége azonban nem kizárólag a politikai program társadalomrajzot, falutipológiát és fejlődési tendenciákat meghatározó szerepével függ össze. A társadalomrajz hitelességét az is nagyban csökkenti, hogy Erdei valójában nem igazán jó ismerője a magyarországi falusi társadalomnak, ezért kénytelen más, régebbi kutatásai eredményekre hagyatkozni.

A *Magyar falu* ilyen módon akár összegzésnek is tekinthető, amely a népi szociográfia falukutató eredményeit foglalja össze szakszerűbb érveléssel, társadalomtudományos igénnyel, sokban támaszkodva a korabeli társadalomstatistikákra is, különösen a néprajzi, település- és gazdaságföldrajzi szakirodalom<sup>77</sup> kutatásaira.<sup>78</sup> A társadalomstatistikák gyakori használata azonban nem csak a tudományosság miatt szerepel ilyen nagy súllyal, hanem azért is, mert ezek az adatok az esetek többségében a mives társadalomrajzokat helyettesítik.

Az idegen területre tévedés különösen a magyar falu életéről szóló fejezetben vezet felettébb sablonos megállapításokra és leírásokra. Itt Erdei lényegében nem tesz egyebet, mint saját művének, a *Parasztoknak* tönnies-i közösség-társadalom tipológiája alapján pró-

bálja ismertetni a falusi társadalom viszonyrendszerét és kultúráját.

Erdei politikai programjának azonban vannak pozitív hozadéka is. Egy átfogó településpolitikai reform megfogalmazásához elengedhetetlen, hogy az ország társadalmi állapotáról és rétegződéséről is szó essék. A szerző a *Magyar faluban* tesz erre – különösen a későbbi, kéziratosszerű tanulmány társadalomképéhez mérten – biztató kísérletet. A falusi és az ösztársadalmi *viszonyrendszer* leírása túlmutat a sematikus ábrázolásokon, s a helyi sajátosságok felderítésére irányítja a figyelmet. Erdei jól láttatja, hogy a nyugat-európai társadalmak osztályelvű rétegződésével, homogenitásával szemben nálunk a társadalomszerkezet heterogén, átmeneti állapottal jellemezhető. A szerző elképzelése szerint a társadalom hierarchiája többdimenziós viszonyrendszerrel írható le, amelyben a településhierarchia ugyanúgy rétegződési elv, mint az átalakulás folyamatában betöltött pozíció.

Erdei jellemző „hatóterületek”-ről beszél, amelyek úri, paraszti és polgári életvilágokra bomlanak. E társadalomszerkezetet meghatározó dimenziók mellett a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helynek, a nemzedéki hovatartozásnak, a felekezetnek, az etnikai közösségnek és a természetföldrajzi jellemzőknek van még strukturáló hatásuk. A társadalomrajz formálódását jól jelzi, hogy az egyes dimenziók jelentőségének meghatározása még nem eldöntött Erdei számára.<sup>79</sup>

De a felvázolt elemzési szempontok a társadalomszerkezet vizsgálatának cizellált elemzésére kínálnak lehetőséget; olyan társadalomkép vázolására, amely egyaránt képes megjeleníteni a köztes régió specifikumát és a társadalomszerkezet változásának a dinamikáját. Fontos hangsúlyozni, hogy miközben politikai elemzése miatt Erdei ebben a művében is egy kettős struktúra (falusi és városi társadalom kettőségének) sémájával igyekszik leírni a társadalmat, a *Magyar falu* több dimenziós

77 Két olyan összefoglaló munka emelhető ki közülük, amely nagyban hatott Erdei művére: Bátky Zsigmond – Györfly István – Visky Károly – Czákó Elemér – Berze Nagy János – Bartha Károly: *A magyarság néprajza*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1933–37. ill. Prinz Gyula – Teleki Pál – Cholnoky Jenő–Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936.

78 Erdei úgy emeli be a szövegbe a település- és gazdaságföldrajz eredményeit, hogy az általános faludefiníció megalkotásakor kétségbe vonja a szaktudományoknak a helyes fogalomalkotásra való képességét. A bírálat után azonban gyakorlatilag a településföldrajz meghatározását fogadja el, immár mint saját konstrukcióját.

79 Erdei a könyv különböző pontjain eltérő hangsúllyal határozza meg az egyes dimenziók jelentőségét. Többségében a településhierarchiában elfoglalt helyet tekintti fő strukturáló elvnek, más helyeken viszont az osztályrétegződés meghatározó szerepét emeli ki. ld. Erdei: *Magyar falu*. 201.

szempontrendszeréből cizelláltabb társadalomszerkezeti elemzés is kibontakoztatható.

Hiszen Erdei utal arra is, hogy a falusi és a városi társadalom szembenállása sem alapvető strukturáló elv, hanem egyike a lényeges szerkezetet formáló dimenzióknak.<sup>80</sup> A falu és város érzékelhető ellentéte kapcsán pedig megállapítja: „a nyílt szembehelyezkedésnek sem a tudatokban, sem pedig az objektív társadalmi helyzetben nincsenek meg sem a föltételei, sem a lehetőségei”.<sup>81</sup> Az egyes hatóterületek és az egyéb dimenziók így nem rendeződnek egymást elválasztó struktúrákba.

## VI. A HAJNALI TÁRSADALOMSZEMLÉLET HATÁSA ALATT (1941–1943)

### VI/1. AZ OK- ÉS SZOKÁSSZERŰSÉG VISZONYRENDSZERE

#### – *A magyar paraszttársadalom* (1941)

**A**zért hangsúlyozom a *Magyar falu* eme ki nem bontott értékeit, mivel ezek a tartalmak a következő jelentős munkákban már nem csupán lehetőségként vannak jelen. Ez pedig elsősorban azzal magyarázható, hogy Erdei ebben az időszakban ismeri meg Hajnal István munkásságát, ami új társadalomszemléletet hoz magával. Hajnal hatásával hozható összefüggésbe, hogy a következő nagyobb munka, *A magyar paraszttársadalom*<sup>82</sup> az addigiaknál jóval sikeresebben oldotta meg a társadalom ábrázolásának feladatát. Hajnal történetisége olyan elméleti keretet kínál, amellyel Erdei a két háború közötti társadalmi viszonyok értelmezése mellett a nagy társadalmi csoportok történeti változásainak mikéntjére is meggyőző választ adhatott.

A szokásszerűség és a kölcsönös méltányosság alapján álló rendi társadalom elemzése alapján sikeresen ragadható meg a nagy történeti régiók sajátosságai és egyúttal a parasztság eltérő helyzete is az európai kultúrkörben. Hajnal történetisége arra is alkalmas teszi Erdei paraszttörténetizését, hogy leírja a magyar társadalomfejlődés specifikumait. A nomád hagyomány továbbélése, a felülről megszervezett rendi struktúra, a rendi szervezet kiépülésének hiányai, a hatalmi viszonyok fokozottabb érvényesülése egyaránt olyan szempont, amely jellemző különbségeket alakít ki a magyar társadalomfejlődés és a nyugat-európai társadalmasulás között.

Erdei a Hajnal-féle történetiség alkalmazásával megtudja magyarázni a magyar társadalomszerkezetnek a nyugat-európaihoz részben érintkező természetét is, s egyúttal rá tud mutatni azokra az eredendő eltérésekre, amelyek más utat jelölnek ki. A korabeli történeti szak-

80 Már csak azért sem tekinthető a falusi és a városi társadalom a kettős szerkezet két alapvető struktúrájának, mert a falusi társadalom is egyre inkább magán viseli a városinak a jegyeit, a polgári viszonyrendszer.

81 Erdei: *Magyar falu*. 201.

82 Erdei Ferenc: *A magyar paraszttársadalom*. Magyarságismeret 5. Franklin Társulat, Budapest. 1941.

irodalom eredményeinek felhasználásával<sup>83</sup> együtt Erdei ábrázolni tudja, hogy a kereszténység felvételének éles cezúrája mögött tovább élnek a nomád, arisztokratikus hagyományok, amelyek a hiedelemvilág átörökítése mellett a nomád társadalom okszerűségét is közvetítik a rendiség korszakában.

A szerző értelmezéséből kiderül, hogy az okszerűségnek a nyugati társadalomfejlődésnél jóval határozottabb jelenléte oka és következménye a felülről végrehajtott radikális Szent István-i reformoknak. Oka, amennyiben társadalmi konszenzus nélkül is képes jelentős társadalmi változást létrehozni, míg következménye annyiban, hogy az okszerűség társadalmában érvényesülő nyersebb hatalmi viszonyrendszer megteremti a politikai intézkedés társadalmi feltételeit.

Meggyőző Erdei történeti tablója a rendiség magyarországi jegyeinek az értékelésében is. A kevésbé kiforrott formaképződés magyarázatául szolgál az eltérő előzményeken túl a rendi társadalom kiépülésének rövidebb ideje is, amely nem hozhatott létre a nyugat-európaihoz hasonlóan bonyolult, kölcsönös illeszkedésen alapuló struktúrákat. Hajnal történelemszemléletéhez illeszkedve Erdei úgy látja, hogy mindezek eredményeképpen erősebb fal választja el a nemesi rendet a társadalom alapjától, a parasztságtól.

A *Parasztok* értelmezésének kudarca után *A magyar paraszttársadalomban* Erdei a parasztság meghatározásában is előrelép azzal, hogy a fogalmat a rendi struktúra kialakulásához kapcsolja. Elemzésében a kölcsönös méltányosságon alapuló viszonyrendszer, a gazdasági törvényszerűségeknél is fontosabb formaképződés a rendiség időszakában alakítja ki a paraszti társadalmi állapotot. Ez hozza létre azt a társadalmi helyzetet, amelynek alávetettségét (legyen szó katonai erőről vagy tőkéhez fűződő viszonyról) nem a nyers hatalmi viszonyok határozzák meg, hanem a parasztság által vállalt, nem egyoldalú kiszolgáltatottságot hozó alárendelődés.

*A magyar paraszttársadalom* társadalomképe megragadhatóvá teszi az európai kultúrkör paraszttársadalmának ama jellemzőit is, amelyeket Erdei hasztalan igyekezett a *Parasztok*ban meggyőzően leírni. *A magyar paraszttársadalomban* a nyugat- és kelet-európai, illetve a köztes régió eltérő formaképződése és hagyományai már magyarázza a paraszti állapot jelentős különbségeit, s megvilágítja az eltérő társadalomszerkezetek közötti különbségeket, az eltérő uralmi viszonyokat és a társadalmi érintkezés különleges formáit.

A kötet parasztfogalma arra is alkalmas, hogy a rendi struktúra felbomlása után is joggal használhassa Erdei a parasztság szót anélkül, hogy a fogalom használata elmentmondásra vezetne, mint a *Parasztok* esetében. Erdei ugyanis a sajátos magyar társadalomfejlődés és a nyugati hatások megjelenése miatt érvelhet azzal, hogy az eltérő formaképződés és a hatalmi struktúrájának az életvilágot Nyugat-Európánál jobban alakító jellege nehezebbé teszi a zárt, rendies formaképződés felbomlását. A magyar társadalomfejlődés specifikus jegyei miatt a parasztság esetében részint megőrződnek a rendies társadalmi formák a polgári időszakban is.

Erdei a magyar rendiség felbomlásának időszakát is nagyobb érvényességgel magyarázza Hajnal társadalomelméletének használatával. Ennek alapján mutatja be, hogy az eltérő, kevésbé mély társadalmi formákat, inkább jelenlévő okszerű tartalmakat magán viselő magyar rendi társadalom felbomlása után nehezebben teljesedhetnek ki a paraszti formák, mint Nyugat-Európában; vagyis kacskaringósabb út vezet a szabadabb és önállóbb társadalmi helyzetig. A társadalmi struktúra jegyei alapján az is érthető, hogy az emancipált társadalmi helyzet kudarcai után könnyebben alakul ki az örökös jobbágyság állapota. A nyers hatalmi viszonyokat megerősítő török hódoltság időszaka, majd a kívülről jövő, nem a belső társadalomfejlődés logikájából következő új, kapitalista gazdasági rendszer egyaránt a nyugat-európaiktól eltérő társadalmi viszonyrendszer kialakulására vezetett.

Erdei meggyőzően mutatja be, miként következik a nomád előzményekből, a magyar rendiség sajátosságaiból és az azt követő időszak történeti eseményeiből, hogy a Nyugat-Európában lejátszódó technikai fejlő-

83 Erdei e koncepcióban elsősorban Deér József (Pogány magyarság, keresztény magyarság. Egyetemi Nyomda, Budapest. 1938.) hagyatkozik, de használja a korabeli nagy történeti összefoglalásokat is: Hóman Bálint – Székfű Gyula: *Magyar történet*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. 1936. ill. Eckhardt Ferenc: *Magyarország története*. Kálder Kiadó, Budapest. 1933.

dés más következményekkel jár a magyar társadalom esetében. (Erdei a hatás érvényesülésének folyamatos kiterjedését mutatja be, amelynek során a technikai és gazdasági viszonyrendszer átalakulása először a centrumban, majd némi késéssel a periférián teljesedik ki.<sup>84</sup>) Így érthetővé válik az a társadalmi átalakulásban látható eltérés, amely a lendületesebben kapitalizálódó ipar, a városi társadalom, illetve a mezőgazdaság, a falu között létrejön. A nyugati hatásokhoz viszonyított centrum-periféria fogalom-pár előnye az is, hogy Erdei az előző műveknél szerencsésebben magyarázza általa a magyar társadalom eltéréseit.

Hajnal történetisége teszi plauzibilisebbé Erdei társadalomrajzát a két háború közötti parasztságról is. Erdei a polgári társadalom szerkezetiségét és társadalmi viszonyrendszerét a történeti előzményekből igyekszik magyarázni. Szerinte az okszerűséggel jellemezhető rendi társadalom határozza meg a polgári társadalom viszonyait, az az Hajnal kiindulópontja rajzolja ki társadalomértelmezését: „minden kultúrfejlődésnek ... olyan az „osztálytársadalm”, amilyen volt a rendisége.”<sup>85</sup>

A magyar paraszttársadalom elemzésében ezek a történeti előzmények felelősek a parasztságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyéért és a polgári átalakuláshoz fűződő viszonyáért. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a rendies társadalmi formákból nehezen kilépő parasztság csak mintakövetéssel, nem pedig belső társadalomfejlődése eredményeképpen alkalmazkodik a kapitalista termelési viszonyokhoz. Zömében a rendi struktúra formálja a felső-társadalomhoz fűződő viszonyát, s alakít ki a nyugat-európaihoz mérten erősebb hatalmi alárendeltséget. A hazai rendiség sok tekintetben meghatározza a paraszti társadalom rétegeinek adaptációs képességeit az egyre inkább kiterjedő kapitalizmushoz és a polgári viszonyokhoz. Erdei szerint

ezért van az, hogy a zártabb forma, a felső-társadalomtól való nagyobb távolság a polgári viszonyok kiépülésének idején is megfigyelhető.

A szerző emellett arra is felhívja a figyelmet, hogy nem csupán a rendiség jellemzői, hanem a centrumtól való távolság is formálja a parasztság társadalmi átalakulásának jellegét. Azokban a térségekben, amelyek az országon belül perifériának számítanak a kapitalista termelés és a polgári viszonyok tekintetében, a rendies társadalmi formák változatlanul fennállnak, s nagy arányú eltérés nélkül határozzák meg a „még parasztok” világát. A centrumhoz közel eső területeken ezzel szemben az átalakulás folyamata már előrehaladt, s a parasztság nagyobb része (a „már nem parasztok” csoportja) kilépett a rendies viszonyok közül.

Erdei több szempontot is figyelembe vevő elemzése megmutatja, hogy mindez együtt formálja a parasztságot, s hoz létre rétegcsoportokat. Ezekkel a paraszttársadalmat alakító jegyekkel a szerző meg tudja magyarázni, hogy a kapitalista viszonyok miért járnak más következményekkel az egyes területeken. (Miért vezetnek adaptációs deficitre a „romlott parasztok” esetében, s miért reagálnak sikerebben a külső kihívásokra más térségek parasztjai.) Erdei a társadalmi változást több dimenzióban megragadó szemlélettel igyekszik választ adni arra kérdésre is, hogy a rendi struktúrában eltérő helyzetben lévő (a földesúrtól közvetlenül függő vagy szabad paraszti) csoportok számára milyen mozgásteret kínálnak a polgári viszonyok.

A magyar paraszttársadalom teljes történeti tablójában Erdei a régebbi írásoknál többet foglalkozik a két háború közötti magyar társadalom jellemzésével. Ennek hátterében nyilvánvalóan az áll, hogy a paraszttársadalom elhelyezése megkívánja a parasztságon kívüli társadalmi csoportok szociológiai elemzését is. Az egyes csoportok jellemzéséből azonban az derül ki, hogy Erdeinek ebben a munkájában nem találunk kiforrott társadalomfelfogást. Sokkal inkább különböző megközelítések együttes jelenléte figyelhető meg. Az értelmezések közös vonása az, hogy a magyar társadalom specifikumának megrajzolásakor mindenütt kiemeli a rendi társadalmi formák megmaradását a kapitalista gazdálkodás feltételeinek kialakulása utáni korszakban

84 A centrum-periféria fogalom-pár használata nem azt jelenti, hogy Erdei feltétlenül megelőlegezte volna Imanuel Wallerstein elméletét, ám a kapitalista gazdaságnak a magyar társadalomban való fokozatos térnyeréséről szóló felfogása a magyar társadalomban leírható a fejlettebb, a főáramlathoz inkább kapcsolódó és a nyugati hatásokkal később jellemezhető területekkel.

85 Hajnal István: *Az osztálytársadalom*. In: Magyar Művelődéstörténet V. Az új Magyarország, Budapest, 1942. 165.

is. A rendies jegyek súlyát és az egyes társadalmi csoportokban játszott szerepüket azonban másként értékeli a szerző *A magyar paraszttársadalomban*.

A kötet bizonyos szövegrészeiben azt a következményt tulajdonítja a rendies társadalmi állapotnak, hogy a két háború közötti magyar társadalom nem tekinthető döntően polgárinak, mert a rendi társadalmi formák és a kapitalista-polgári viszonyok egymással ellentétes hatása érvényesül. Ez az értelmezés a magyar társadalmat különböző társadalmi üzemekkel jellemezhető viszonyokkal írja le. A „parasztiatlanodás” tárgyalásakor ezzel szemben a társadalom döntően polgári jegyeiről beszél, amelyeknek mindazonáltal vannak a rendi időszakra utaló jegyeik. Erdei a két háború közötti parasztság nagy csoportjait megrajzolva – ezzel többé-kevésbé megegyezően, de a rendies jegyek jelentőségét tovább csökkentve – annak ad hangot, hogy a rendi-úri formák csak módosítják az alapján polgári társadalomszerkezetet.

Az eltérő hangsúlyú értékelések azt mutatják, hogy első nagyobb kísérletében Erdeinek még nem sikerült teljesen kiforrott szemléletet kialakítania a magyar társadalom átfogó jellemzésére. A frissen elsajátított, nagy hatású Hajnal-féle társadalomelméletet be kellett építenie saját szemléletébe, s a szociográfiai leírást az elmélethez kellett kapcsolnia. Többek között e nehézségek miatt tudott Erdei kevesebb figyelmet fordítani arra, hogy az egyes társadalmi csoportokról szóló értékeléseiben, vagy a társadalmi változás jellegének leírásában ne legyenek egyenetlenségek. Ez az oka annak, hogy a társadalomrajz más pontokon egymással versengő megközelítéseket tartalmaz. Feltehetően e bizonytalanságokban Hajnal történelemszemléletének hirtelen, még nem teljesen kiérlelt adaptációja is szerepet játszik. Meglátásom szerint azonban a társadalomrajz csiszolatlanságainak fő oka Erdei sajátos helyzetében keresendő.

Az 1940-es évek elejére Hajnal társadalomelméletében rátalált arra az értelmezési keretre, amelyben sikeresen feloldhatók lehettek volna az előző művek ellentmondásai. Erdeit azonban nem csupán történészi, szociológusi

gusi<sup>86</sup> ambíciók vezették, hanem politikusi, népvézéri elképzelések is. Márpedig a magyar parasztság politikai emancipációja, sőt, vezető szerepe<sup>87</sup> érdekében megfogalmazott cselekvésprogramja más társadalomszerkezeti leírást kívánt, mint a szaktudósi értelmezésé.

S minthogy Erdei politikai elképzelését is érvényesíteni kívánta, kénytelen volt fellazítani a politikai implikációkat nem tartalmazó Hajnal-szemléletet, és saját politikai elképzeléséhez illeszkedő elveket is érvényesíteni társadalomrajzában. Elsősorban a politikai cselekvés szándékának tulajdonítható, hogy Erdei sok olyan megállapítást is tett, amely nem következett Hajnal felfogásából vagy azzal sokszor éles ellentétben állt. Az eltérések jelentőségét pedig az teszi különlegesen fontossá, hogy ezek a politikai program érdekében tett, Erdei régebbi írásaira visszautaló megállapítások nem csupán Hajnal történetiségével állnak szemben, hanem sok esetben az előző korszak védhethetetlen társadalomszemléletére vezettek.

Történeti ismereteinek bővülése<sup>88</sup> és társadalomelméleti tájékozottságának növekedése ellenére Erdei megőrizte azokat a számára megfellebbezhetetlen ideológikus jegyeket, amelyek egyrészt a parasztság egyetemes fölszabadításának politikai programját, másrészt az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés mindenek fölötti kiválóságát fogalmazzák meg. Az inkább politikai

86 Erdei pályája során különbözőképpen határozza meg saját tevékenységét. *A magyar paraszttársadalommal* kezdődő 1941–43-as időszakban írásait szociológusi munkáknak tekinti. Lásd erről Erdeinek Püski Sándorhoz írt 1943-as levelét. (H. Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 436–437.)

87 Erdei úgy gondolja, hogy „a parasztságnak, mint legtisztább népiségű rétegnek, kell megteremtenie a népi-nemzeti társadalmat.” (Erdei: *A magyar paraszttársadalom*, 163.)

88 Részint Hajnalnak, részint Majláth Jolánnak köszönhetően az 1941 és 1944 közötti Erdei-művek az előző időszakhoz mérten nagyobb történeti felkészültségről tanúskodnak. A már említett Deér, Hóman-Szekfű, Eckhardt olvasmányokon túl Erdei felhasználja Aczádi Ignácnak (*A magyar jobbágyok története*. Politzer Kiadó, Budapest. 1906.), Szabó Istvánnak (*A magyar parasztság története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. 1940.) és Sinkovics Istvánnak (*Nemesség és parasztság Werbőczy előtt*. In: Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Franklin Társulat, Budapest. 1941. 7–43.) a munkáit is. (Majláth hatásáról lásd Erdei Sándor: *Erdei Ferenc életrajza*. 617.)

elkötelezettséget, mint társadalomelméleti kiindulást jelentő tartalmakhoz való ragaszkodás azonban olyan ellentmondásokra vezet, amelyeket Erdei nem tud feloldani, s amelyek miatt a két háború közötti magyar paraszttársadalom szociológiai leírása csak részben lehetett sikeres.

A politikum hatásának tudható be, hogy Hajnal társadalomelméletébe nem rendezhető be Erdeinek a parasztság társadalmi helyzetéről vallott nézete. Erdei ugyanis Hajnalnál nagyobb jelentőséget tulajdonít a parasztság altársadalmi helyzetének. Hajnal történelemszemlélete alapján azonban nem tekinthető a parasztság társadalmon kívüli helyzete sem a magyar, sem az európai társadalomfejlődés specifikus jegyének.

Erdei különösen élesen tér el Hajnal történelemszemléletétől a szóban forgó kötet szociográfiai részében. Itt a magyar rendiség parasztságát olyan társadalmi csoportként mutatja be, amely teljesen elkülönül a társadalom egyéb rétegeitől. Mintha a magyar parasztság a felső-, nemzeti társadalommal semmiféle érintkezésben nem állna, hanem egységesen és teljes mértékben a társadalom alá szorult volna. A parasztság elnyomottságának felfogása és egységes tömbként láttatása történelmileg hiteltelen, s Erdeinek a kötet más részeiben olvasható elemzésével sem egyezik meg.

A magyar parasztság rendies jegyeinek ideologikus túlhangsúlyozásával azonban nem csupán a társadalomrajz máshol differenciált jellege szénved csorbát, hanem Erdei politikai víziója elé is nehezen megválaszolható kérdéseket állít. Valójában azt a problémát veti fel, amire Erdei pályája kezdete óta nem volt képes igazán meggyőző választ adni. Ha a magyar parasztság a magyar társadalom legrendiesebb maradéka, ha a társadalmi csoportnak van a legnagyobb deficitje a polgárosodásban, akkor miképpen várható, hogy a parasztság politikai hegemoniájának megteremtésével a nem egészében polgári társadalomszerkezet valóban polgárivá tud alakulni?

Különösen jogosnak hangozhat a kérdés, ha tekintetbe vesszük azt is, hogy Erdei a magyar parasztságot a polgárosodáshoz, a kapitalista átalakuláshoz fűződő viszonyában mint elszénvedő társadalmi csoportot mutatja be. Hogyan lesz tehát képes a parasztság „földsza-

badulásával egy polgáriasabb szerkezetet”<sup>89</sup> létrehozni, ha ez a társadalmi átalakulás aktív közreműködése és akarata nélkül játszódott le? Kétséget fokozza, hogy elméletileg egy kötött rendies szerkezetű társadalmi csoport domináns helyzetbe kerülésével – Erdei vágyával ellentétesen – sokkal inkább a polgáriasabb társadalmi csoportok polgári jegyeinek a feloldódására lehetne számítani, mint az egész társadalom polgári szerkezetűvé válására.

A fentiek fényében azonban világossá válnak Erdeinek a kötet záró fejezetében tett megállapításai. Az öt befolyásoló hatások között Hajnal társadalomelméletének módszert és szemléletet adó jelentősége mellett kiemeli a népi szociográfia, a hazai szépirodalom és saját korábbi munkásságának a hatását is. Miként elemzésünk is utalt rá, ezek az elemek valóban formálják a kötet szemléletmódját. Jelenlétük azonban nem tesz ki cizelláltabbá *A magyar paraszttársadalmat*, hanem veszélyeztetik Erdei elemzésének szakszerűségét és a munka szociológiai elemzésének koherenciáját.

Ezeknek az elemeknek a bevonásával ugyanis Erdei politikai cselekvési programjának végrehajthatóságát kívánja megőrizni, ám ez a két háború közötti parasztság társadalomrajzának Hajnal-szemléletű elemzése ellen hat. Hajnal történetisége alkalmasnak bizonyult volna a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak és a parasztság társadalmi helyzetének bemutatására, de Erdei politikai víziójának megvalósításához nem nyújtott ideológiai támaszt.

Az előző Erdei írások szemlélete (és néhol a népi szociográfia álláspontja)<sup>90</sup> ezért bukkan elő *A magyar*

89 Erdei: *A magyar paraszttársadalom*. 82.

90 Miközben Erdei a történeti és szociológusi szakszerűség elérése érdekében Hajnal István társadalomelméletét fogadja el és építi be a magyar társadalom elemzésébe, a népi szociográfusok közül a legideologikusabb tartalmú, szociológiai pontosságúnak nehezen nevezhető Veres Péter-i szemlélet hatása mutatható ki. Veres „paraszti altársadalom” elképzelése tekinthető az Erdeit ért legerősebb olyan hatásnak, amely a népi szociográfiából megjelenik *A magyar paraszttársadalom* és más Erdei-művek társadalomszemléletében. Veres Péter szemléletformáló jelenlétének az a pikantériája az Erdei-írásokban, hogy maga Erdei utal a veresi társadalomszemlélet problematikuságára. A kötet végén ekképpen fogalmaz: „Bár Veres Péter szociológiai fogalmazást

*paraszttársadalom* felfogásában; bizonyítva egyúttal azt is, hogy a szerző ebben a kötetben sem tudott elszakadni politikai ambícióitól. Erdei politikusi énjének erejét pedig az mutatja, hogy a régebbi, már meghaladott elemeket akkor is visszaemeli társadalmelemzésébe, ha ő maga is tisztában van egykori álláspontjának tartóhatatlanságával; miként erről a kötet utolsó részében, Erdei saját, a *Parasztokkal szembeni kritikájából* értesülhetünk.

Az egyéb hatások megjelenését *A magyar paraszttársadalomban* a politikum társadalomrajzot módosító hatásával magyaráztuk. Ugyanez érvényes a „szocializmus társadalomszemléletére” is, amelyre először hivatkozik a *Magyar gazdaságtudomány*, tehát az 1930-as évek közepe óta. A marxista felfogás azonban – különösen, ha figyelembe vesszük, hogy mennyire hangsúlyozza Erdei a mű végén ennek állítólagos jelentőségét – nagyon kevésbé formálja a kötet társadalomszemléletét. A „szocializmus társadalomszemléletére” való hivatkozásnak nem társadalomelméleti, hanem politikai okai vannak.

Egyrészt Erdei 1941-re már határozottabban a fennálló politikai rendszeren túl fogalmazza meg politikai cselekvésprogramját. Azokhoz a „már nem nemzeti tényező” jelentő, paraszti eredetű írókhoz sorolja magát, akik a marxizmussal kacérkodva baldalíként definiálják magukat. Ennek a baloldaliságnak a retorikai nyomai megtalálhatóak *A magyar paraszttársadalom* szövegében is, anélkül, hogy ez módosítana a munka társadalomszemléletén.

A marxizmusra hivatkozás másik oka az, hogy noha Hajnal társadalomelmélete – miként elemzésünk is rámutatott – olyan értelmezési keretet nyújt, amellyel megragadhatók lennének a magyar társadalomfejlődés specifikumai, de a parasztság fölszabadításának politikai programja nem valósítható meg e megközelítésen keresztül. A marxizmus azonban elméleti munícióval szolgál a politikai cselekvésprogram véghezviteléhez. A kötet társadalomszemléletének egyenetlenségei azonban éppen e hatás gyengesége miatt nem a marxizmus megjelenésével hozhatók összefüggésbe. Elsősorban az

egész életművön végigvonuló értéktételezéssel, a parasztság politikai vezetőszerpét megcélzó elképzeléssel magyarázható az, hogy Erdei itt sem képes végérvényesen szakítani a társadalomrajzot sok esetben szétziláló értéktételezésével.

Mégis a szöveg minden egyenetlensége, ellentmondásai ellenére az eddigi Erdei írárok közül ez tudja leginkább megragadni az eltérő eredetű és hagyományú társadalmi csoportok jellegzetességeit. A kötet szociográfiája pedig a magyar parasztság legdifferenciáltabb leírását tartalmazza, ekképpen *A magyar paraszttársadalomban* hibái ellenére is benne rejlik a két háború közötti magyar társadalom első érvényes ábrázolásának a lehetősége.

## VI/2. VISSZATÉRÉS A KULCSKÉRDÉSHEZ – A *Magyar tanyák* (1942)

Erdei ezt követő nagyobb munkája, a *Magyar tanyák*<sup>91</sup> is e kettőség lenyomata, noha a Hajnal-féle történetiség hatása itt határozottabb. Erdei ebben az munkájában – nyilvánvalóan az összegzés igényével – egész szociografikus munkásságának döntő kérdéséhez, a tanyák társadalomtörténeti, szociológiai elemzéséhez megy vissza. A kötet településszociológiai fejtegetése azonban látszólag kevésbé kapcsolódik a vizsgált korszak alapkérdéséhez, a magyar társadalomfejlődés megrajzolásának problémájához. A tanyák történeti és társadalmi szerepének értelmezése mégis az első írásoktól kezdve kardinális szerepet játszik Erdei társadalomképében. Minthogy a tanyasi fejlődés értékelése egész társadalomképének szempontjából rendkívül fontos szerepet játszik, társadalomfelfogása új alapokra helyezhető a tanyák kérdés újragondolásával. Ez az oka annak, hogy a tanyának a társadalomfejlődésben betöltött szerepét vizsgáló munka, amely immár Hajnal társadalomszemléletének szemüvegén át látatja a tanyasi termelés jelentőségét,

vesz segítségül, könyve nem mint szociológiai fogalmazás, hanem mint írói megvilágítás értékes és hiteles.” (uo.: 167.)

91 Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1942.

több szálon kapcsolódik a korszak alapvető kérdéséhez.

A *Magyar tanyák* kiindulópontja azonos a pályakezdés munkáival: Erdei a sokszínű magyar tanyavilágban a parasztság társadalmi emancipációjának lehetőségét látja. A tematikus és ideológiai folytonosság ellenére azonban Erdeinek sok tekintetben új szintézist sikerült létrehoznia ebben a munkájában. Hajnal hatására a tanyá értelmezésében és legfőképpen a településtípus társadalomrajzában túllép az addigi sablonos ábrázoláson. A hitelesebb történetiség már a tanyakialakulás okainak az elemzésben is megfigyelhető. A hazai tanyarendszer létrejöttét Erdei híres szociográfiáiban elsősorban a magyar népiség különleges jegyeivel magyarázta. Részint visszatérve a pályakezdés időszakának sikerültebb munkáihoz, a *Magyar tanyákban* már arra mutat rá, hogy a tanyák létrejöttének oka nem tártható fel egyetlen dimenzió kiemelésével, s legfőképpen nem a népiségben keresendő a magyarázat.<sup>92</sup>

Erdei a tanyák kialakulásának okát a talaj, domborzat, a mezőgazdasági termelés és a társadalmi viszonyrendszer hatásának egyaránt tekinti. A magyarság szerepét kiemelő értelmezéssel szemben e dimenziók közül főképp a tájnak és a mezőgazdasági termelésnek a településtípust kialakító szerepét hangsúlyozza. Differenciáltabb megközelítés jellemzi a magyar tanyarendszer történeti fejlődésének értelmezését is. A *Magyar tanyákban* Erdei akként foglal állást, hogy a gazdasági és a társadalmi viszonyrendszer sajátosságai meghatározók, de a legfontosabbak a Duna-Tisza medencéjének földrajzi tényezői.

A több dimenziós magyarázati séma, amelyben a földrajzi, a gazdasági és a társadalmi összefüggések is helyet kapnak, addig értelmezhetetlen összefüggéseket is értelmezni tud. Erdei rámutat arra, hogy a tanyás települések kialakulását befolyásolja a Duna-Tisza medencéjének sajátosságai. E tényező bevonásával képes lesz már sikerrel értelmezni az alföldi és a dunántúli társadalomfejlődés eltérését, anélkül hogy a régebbi

írásokhoz hasonlóan indokolatlan értéktételezéseket kellene tennie az egyik vagy a másik társadalomfejlődés javára. Amikor pedig e művében Erdei a XVIII. században kialakuló alföldi tanyai települések nagy számát szintén a földrajzi lehetőségekkel magyarázza, sikerrel lép túl a tanyás települést a magyar néplélekkel magyarázó értelmezésen.

Erdei az évszázadokon át tartó társadalomtörténeti változást is összetettebben láttatja. Társadalomrajza szempontjából különösen a tanyák történeti értékelésének módosulására érdemes felhívni a figyelmet. Az előző munkák a magyar tanyákat nem csupán a hazai társadalomfejlődés egyetlen útjának tekintették, hanem Erdei a legfejlettebb együttélési és leggazdaságosabb termelési formának, valamint a polgári fejlődés szempontjából a legtöbb nyereséggel kecsegtető társadalmi alakulatnak tekintette a tanyákat. Hajnal történetiségének átvételével azonban e tekintetben is változik Erdei szemlélete.

Történeti elemzésében rámutat arra, hogy a tanyák azokon a területeken alakultak ki a honfoglalás után, ahol nem volt elmélyült, szakszerű hagyományalakulás és formaképződés. Ez a cívis társadalomfejlődés pedig – azáltal, hogy sok tekintetben a középkori rendiségtől eltérő viszonyokat hozott létre – sokkal inkább nyers hatalmi viszonyokat érvényesít. Emellett, minthogy e területeken a társadalom a nomád, osztály jellegű hagyomány közvetlen továbbélésének tekinthető, elmélyült szakszerűségben is alulmarad a rendi struktúrához erősebben kapcsolódó térségekkel és társadalmi csoportokkal szemben. Ezek az összefüggések pedig alapján kérdőjelezi meg a tanyák magától értetődő, történeti elemzéstől független felsőbbrendűségét.

Ez az új perspektíva arra is alkalmas, hogy enyhítse a *Futóhomok* és a *Magyar város* következtetlenségeit. A tanyás fejlődésű vidékek ridegebb, a nyers hatalmi viszonyoknak megfelelő, Hajnal-féle értelemben vett „nem méltányos” társadalmi viszonyrendszere ugyanis már magyarázni tudja az e közösségekben az évszázadok során jelen levő társadalmi feszültségeket, a társadalmi nagycsoportok közötti széles szakadékokat. Azokat az összefüggéseket, amelyeket Erdei régebben éppen a

<sup>92</sup> Régebbi megközelítésével való szakítását az is jelzi, hogy Erdei külön részt szentel a korabeli, népiséget hangsúlyozó értelmezések (Meitzen, Schlüter) cáfolatának. Ld. *Magyar tanyák*. 48–49.



tanyaelv teljes tökéletességének tételezése és alaptalan idealizálása miatt nem volt képes értelmezni.

A *Magyar tanyák* új szemléletet tükröz a tanya meghatározása és társadalomfejlődése szempontjából is. Az addigi munkákhoz képest nagymértékben módosul a tanyán való folyamatos kinlakás értékelése. Minthogy Erdei előzőleg a központi területektől való elszakadásában a tanyás mezővárosok felsőbbrendűségének a megszűnését látta az egy központú falusi vagy akár nyugat-európai városi termeléssel szemben, ezeket a településeket sokszor nem tekintette tanyának. A *Magyar tanyák*ban azonban bemutatja, hogy a kitelepülés a tanyák történeti fejlődésében a termelés kiterjedésével, magasabb szintre emelkedésével járó, természetes változás. Ráadásul ha a patriarchális viszonyok, illetve a nagycsaládi kötelékek fennmaradnak, mindez nem is jár feltétlenül együtt bizonyos társadalmi csoportok (a tanyai cselédek, vagy a tanyán dolgozó fiatalok) kiszakadásával sem.

Az új tanyadefiníció előnye, hogy Erdei a tanyás települések közé sorolhatja mindazokat a településeket, ahol a tanya valóban csak a gazdasági termelés külső telepe maradt, de folyamatos termelés folyik rajta. Ez fontos tovább lépés az addigi tanyafogalomhoz képest, amely egy történetileg valóban (leginkább Hódmezővásárhely környékén) létező, de csak egyetlen történeti időszakra jellemző tanyaformát tekintett ideálisnak. A *Magyar tanyák* tanyadefiníciójával ezenfelül nem kényszerül Erdei abba a helyzetbe, hogy egy szűkebb területen és régebbi periódusban létező tanyatípus alapján próbáljon a jelenben, a XX. század közepén tanya-, sőt átfogó településpolitikát kialakítani; miként a magyar tanyával foglalkozó 1930-as évekbeli írásaiban tette.

A tanyafogalom átértékelésével jobb helyzetbe kerül Erdei a Mendöllel folytatott vitában is.<sup>93</sup> Mendöl ugyanis régebben teljes joggal vethette Erdei szemére,

hogy tanyafogalma nem érvényes a magyarországi tanyák túlnyomó többségére. A folyamatosan kinn lakó népességű, de a központtal szerves kapcsolatban levő tanyák visszaemelésével azonban Erdei immár hatékonyabban védhette a szociológiai megközelítést Mendöl településföldrajzi, minden agrártelepülést teljes telepnek tekintő felfogásával szemben.

Erdeinek az e művében valóban kibontakozó társadalomtudományos szemlélete elméletileg is megfontolandó eredményekre vezet. A tanyák kialakulásnak okait keresve ugyanis nem csupán arra az álláspontra jut, hogy egy jelenség nem megérthető egydimenziós kauzális lánc használatával. A szerző arra is rámutat, hogy az egyes dimenziók (földrajzi, termelési, szélesebb gazdasági és társadalmi összefüggések) közötti viszony sem határozható meg egyértelműen. Tehát nem jelölhető ki sem a gazdaság, sem a társadalom, sem a földrajzi determinizmusok meghatározó szerepe a különböző dimenziók között.<sup>94</sup>

Erdi együttal azt is megállapítja, hogy az egyes dimenziók nem feltétlenül egy irányba mutató következményekkel járnak. Úgy véli, hogy bár a tanyák kialakulása szempontjából a földrajzi tényezők voltak elsődlegesek, valójában történetileg teljes mértékben esetleges, hogy a fontos előzmények közül melyik dimenziónak lesz kiemelt szerepe a kialakulás szempontjából. Erdei nem fejt ki ennek az álláspontnak a következményeit, de a gondolatmenetből nyilvánvaló, hogy a jelenségek csak a maguk történeti egységében vizsgálhatók. A társadalomtudományos gondolkodás kompetenciája tehát nem terjed ki törvényszerű jelenségek megállapítására, hanem az egyedi, individuális konstellációk felfejtésére alkalmas.

A *Magyar tanyák szociológiája* tehát kiemelkedik a Hajnal-hatás előtti írásokhoz képest. Hajnal társadalomelméletének köszönhetően Erdei olyan elemzést nyújt, amely az egyik legambiciózusabb kísérlet a magyar társadalomfejlődés sajátosságainak a meg-

93 Mendöl álláspontját Erdei tanyafelfogásáról lásd a következő munkákban. Mendöl Tibor: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. *Földrajzi Közlemények* 1939/3. 217–232.; uő: Egy könyv a magyar faluról. *Földrajzi Közlemények* 1940/3. 204–208.; uő: Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” című cikkéhez. *Földrajzi Közlemények* 1941/2. 113–115.

94 Erdeit egész életművében foglalkoztatja az a kérdés, hogy a gazdasági vagy társadalmi determinizmusok tekinthetők-e elsődlegesnek a jelenségek létrejöttének okát illetően. Az egyes periódusokban különböző választ ad erre a problémára, míg a *Magyar tanyák*ban új módon teszi fel a kérdést.

ragadására.<sup>95</sup> Látszólag tehát minden adva van ahhoz, hogy a tanyák konkrét helyzetének, szociográfiájának meghatározásakor a koherens elméleti keretet szakszerű társadalomrajz egészítse ki. Annál inkább is, mert Hajnal történelemszemléletének hatása előtt keletkezett kötetek esetében éppen a szociográfiai leírás hitelessége volt a legkiemelhetőbb. Ám Erdei addigi szociológusi munkássága és az egész életművet meghatározó politikai programja (amelyben a parasztság társadalmi-politikai felemelését tűzte ki célul) szintén hatással vannak szociográfiájára.

A *Magyar tanyák* szociológiájában is felbukkanó ideológiai momentumok határozzák meg a könyv szociografikus részét. Különösen az egész paraszti felemelkedés szempontjából kulcskérdésnek tekintett tanyakoncepció esetében érhető tetten a politikai megoldáskeresés hatása. Ezzel magyarázható, hogy a kötet második felében a tanyák szociológiájában megfogalmazott szemlélethez kevésbé illeszkedő felfogás jelenik meg, amely sajnálatos módon több rokonságot mutat a korábbi kötetek ideologikus elemzésével, mint a *Magyar tanyák* első nagy egységével.

Míg a kötet szociológiájában Erdei azt az álláspontot képviselte, hogy az alföldi tanyás szerkezet kialakulásának fő okai a földrajzi determinizmusok, s a földrajzi adottságok határozzák meg, milyen súllyal vannak jelen az egyes régiókban a tanyai települések, addig a kötet szociográfiájában a szerző sok ponton visszatér a tanya felsőbbrendűségéről vallott nézetéhez. Erdei tanyaszociográfiájának megállapításai azonban más pontokon is vitathatók. Miként nem látjuk igazoltnak a tanyai társadalom kiegyenlített társadalmi rendjéről megfogalmazottakat, kérdéses az is, hogy a tanyai termelési

rend feltétlenül a legfejlettebb termelési viszonyok kialakításának a letéteményese-e.

A tanyák értékelése szempontjából azonban a leglényegesebb kérdés a központozás kérdése. Erdei szerint ez emeli ki a falusi kisközösségekből a tanyai termelést, s olyan, a sikeres polgárosodás esélyét kínáló olyan nagyobb szervezeti egységet hoz létre, amelyben a parasztság maga alakíthatja ki a polgári viszonyokat. Az egymással párhuzamosan futó, különböző tartalmú értékelést mutatja, hogy a fentiekkel szemben Erdei pontos történeti elemzése szerint a tanyák történeti változása során az eredendően erős együvé tartozás fokozatosan felszámolódik a termelés külső egysége, a tanya, valamint a belső gazdasági és társadalmi tér között.

A tanyák szociográfiájának értelmezésekor rá kell mutatni a szerző tanyakoncepciójának egy másik problematikus pontjára is. Azon túl, hogy valójában nagyon kevés tanyavidék esetében beszélhetünk a külső és belső termőterület szerves egybetartozásáról, joggal merülhet fel a kérdés, hogy minek alapján tekinthető egy tanya vagy egy tanyavidék szabályosnak. Erdei azt érti szabályos tanyán vagy tanyavidéken, ha a külterületi gazdasági tevékenység során a termelést végzőknek folyamatosan lehetőségük van arra, hogy a belterület életvilágából részesüljenek. Erdei eme meghatározása alapján azonban a tanyai átalakulás előző fázisát, a második korszakot kellene szabályos tanyafejlődésnek tekinteni.

A probléma feloldásának nehézségét az adja, hogy nyilvánvaló diszkrépancia van az Erdei által képviselt tanyaelv és a tanyai termelés gazdasági hasznossága között. Azok a területek, ahol a bel- és külterület szerves egybetartozása sok szálon megvalósul, fejlettségben elmaradnak azoktól a területektől, ahol ezt a szorosabb, sokrétűbb kapcsolatot a központhoz kötődés lazulása váltja fel. Bármennyire meggyőzők is társadalmi értelemben Erdeinek a szerves kapcsolatról szóló érvei, a gazdasági viszonyrendszer szemlátomást meghaladta az általa kívánatosnak tartott tanyaformát.

A tanya szociológiájának és szociográfiájának ellentmondásai mutatkoznak meg az etnikai jegyek szerepének értékelésében is. A *Magyar tanyák* első nagy egységében Erdei nem tulajdonított jelentőséget annak, hogy milyen népcsoportokhoz tartozó emberek hoztak

95 Ezt emeli ki maga Hajnal is, amikor Erdei munkáját kritikai észrevételeivel együtt is méltatja: „Ami a magam gondolataitól tellett, azt jó erősen beledtam olvasmányomba, tanítványaid (Márkus István és Majláth Jolán – B. B.) előtt is hangsúlyozom. De a tapasztalat, a merészség a koncepcióban a Tietek; ismét jó elevenítő táplálékot kaptam sokszor elméleti-történeti elképzeléseim számára. Viszont mégis meg vagyok győződve arról, hogy ha az én szempontjaimat is beledolgoznátok, még valóságosabb lenne fejlődésmagyarázatotok.” (H. Soós Mária (szerk.): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. 428.)

létre tanyai településeket. Ezt az értelmezést ugyan nem hagyja el teljes mértékben a tanyák szociográfiájával foglalkozó részben, ám a tanyás vidékek fejlődése szempontjából nagy fontosnak tartja azokat az etnikai szempontokat, amelynek a jelentőségét a tanyák szociológiájában még vitatta.

Mégis, a *Magyar tanyák*, több ponton problematikus társadalomrajza ellenére, a legfontosabb Erdei-művek közé tartozik. Hajnal társadalomelmélete megtermékenyítően hatott Erdeire, aki az addigi kötetek szociográfiai leírásaiban nagy jártasságot áruolt el, de az írások társadalomképe súlyos ellentmondásokkal volt terhes. A *Magyar tanyák* ezzel szemben ugyanazt a fordulatot mutatja, amelyet a *magyar paraszttársadalomban* is tapasztalhattunk: itt is az általános tendenciákat megrajzoló szociológiai rész lesz sikeres, miközben a szociografikus részek értéktételezései megisméltik Erdei előző munkáinak sok tekintetben bírálható tartalmait.

A szerző egymással nehezen kibékíthető, többféle preferenciája szolgálhat magyarázatul a mű „kettészakadása”-ra. A szakszerűséget, a szociológusi leírás hitelességét megteremteni akaró Erdei nem tud zöld ágra vergődni az ideológus, a politikai programot megfogalmazó Erdeivel.<sup>96</sup> Az ideológiai tartalmak megtartásával a szerző politikai programjához illeszti a társadalomleírást is. Ha ugyanis a tanya szociológiájában megfogalmazott szempontok szerint kétségbe vonná az alföldi tanyás mezőváros fejlődés és az általa kreált „szabályos tanyák” felsőbbrendűségéről szóló nézetét, akkor ez Erdei számára a magyar parasztság elárulásával érne fel. Az ideológiai program elvetése viszont azt jelentené, hogy a

magyar parasztságra alapozott társadalomfejlődés nem valószínűsíthető meg. Erdei tehát inkább vállalja a *Magyar tanyák* két nagy egységének ellentmondásait, a kötet társadalomképének diszkrepanciáit, mint hogy újragondolja politikai cselekvésstratégiáját.

## VI/3. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOS

### ÖSSZEGZÉS IGÉNYÉVEL

#### – A paraszti társadalom (1943)

Az egy évvel későbbi, *A paraszti társadalom*<sup>97</sup> című írás ott folytatja a gondolatmenetet, ahol Erdei *A magyar paraszttársadalomban* és a *Magyar tanyákban* abbahagyta: mind a mű felépítése, mind társadalomszemlélete folytonosságot mutat az 1941–42-es munkákkal. Ez az írás részint összegzése az ott kifejtett álláspontnak, részint a két régebbi, már Hajnal történetiségével átitatott munka továbbgondolása. Különösen a paraszti társadalom egészét vizsgáló *A magyar paraszttársadalommal* összevetve látszik az előrelépés.

Ez elsősorban azt jelenti, hogy Erdei *A paraszti társadalomban* következetesebben ragaszkodik Hajnal társadalomszemléletéhez, s így sok tekintetben orvosolni tudja azokat az ellentmondásokat, amelyek a régebbi művek értelmezése során óhatatlanul felszínre kerültek. A parasztság és a magyar társadalom specifikus jegyeinek újragondolása megmutatkozik már a parasztság kialakulásának kérdésében is.

Erdei *A paraszti társadalomban* is a középkori társadalomformálódást, a rendi társadalomszerkezet kifejlődését tartja döntő jelentőségűnek a parasztság születése szempontjából. Az európai középkor személyies szerveződése az érdekek nyers érvényesülése helyett a kölcsönös méltányosság alapján alakította ki a társadalmi viszonyrendszereket. Erdei szerint a magyar társadalomfejlődésben is ez a folyamat játszódott le a Szent

<sup>96</sup> Ez az oka annak, hogy Erdei végül nyilvánvalóan alulmarad a Mendöllel folytatott vitában is. Ennek kapcsán Timár joggal fogalmazza meg a következőket: „Erdeinél a „legyen” szuggesztív hipotéziseinek szellemes kombinációi újra és újra „átugorják” a „van” empirikus korlátait. Tehát az Erdei-Mendöl vitában nemcsak, sőt elsősorban nem a szociológus és geográfus állt egymással szemben, hanem két ellentétes tudósi habitus. Erdei, politikusi alkatából adódóan állandóan túllépett a tapasztalat nyújtotta evidenciákon és szélesebb közvéleményt mozgósító koncepciókat alkotott. Ezzel szemben Mendöl a „van” pontos leltárba vételével, „megmaradt” a tudomány határain belül.” (Timár Lajos: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolatáról. *Századok* 1995/3. 94.)

<sup>97</sup> Erdei Ferenc: *A paraszti társadalom*. In: Bartucz Lajos (szerk.): *A magyar nép. (A művelődés könyvtára 9.)* Singer és Wolfner, Budapest, 1943. 114–135.

István-i államalapítás után, azzal a különbséggel, hogy a nyugati minták mellett a nomád társadalomban mélyen gyökerező vezéri hatalom is formálta a társadalmasodás folyamatát.

Erdei *A magyar paraszttársadalomban* elsősorban a mintakövetésre helyezte a hangsúlyt, s nem emelte ki a társadalom belső formaképződését, ezzel is kifejezve a magyar társadalom nagyfokú eltérését a nyugat-európai viszonyoktól. *A paraszti társadalomban* – sikeresebben bemutatva a magyar társadalomfejlődésnek a nyugati és a keleti régió közti helyzetét – arra is utal, hogy nem csupán mintakövetés játszódott le, hanem „a magyar társadalom mélyén ... megvoltak azok az erők – a szentistváni szervezés is hívott életre ilyeneket –, amelyek egy hűbéri szerveződés felé vitték társadalomalakulásunk irányát.”<sup>98</sup>

Ennek eredményeképpen a társadalom egyes rétegei között rendkívül változatos formákban szokásszerű egymásmellettség formálódott ki, amely a XIV. századra létrehozta a magyar rendi társadalmat. A hűbéri rend kialakítására való képesség, amely a belső társadalomfejlődésből eredeztethető, a parasztság „aprólékos kultúrmunkája a magyar rendi társadalomban.”<sup>99</sup> A középkor változatos társadalmi formáinak szokásszerű egymásmellettsége csupa olyan jegy, amely a régebbi munkában kisebb hangsúlyt kapott.

Erdei szerint tehát a magyar parasztság az európai társadalomfejlődés menetében alakult ki, még akkor is, ha a felületesebb társadalmasulás, a kevésbé hierarchikus szervezet eltér a nyugat-európai fejlődéstől. (A nemesség a nyugatihoz képest inkább érdekszövetség, a parasztság pedig inkább alávetett dolgozónép – mindez szintén a nyugat-európaihoz mérten kevésbé elmélyült társadalmasulás jelei.) *A paraszti társadalomban* azonban nem annyira a szembenállás tartamaira, mint inkább azokra a jegyekre irányítja a figyelmet a szerző, amely az európai rendiség rendszeréhez kötik az országot.

Miként a parasztság kialakulásának esetében, úgy társadalmi helyzetének kérdésében is olyan módosulás következik be Erdei felfogásában, amely egyrészt jobban

tükrözi Hajnal elképzeléseit, másrészt a magyar társadalomfejlődésnek a nyugat-európaihoz jobban illeszkedő jegyeit emeli ki. Az előző munka Hajnal történelem-szemléletétől is idegen megfogalmazásával szemben *A paraszti társadalomban* Erdei a parasztság sajátos rendi helyzetéről beszél. Itt azt a társadalmi viszonyrendszert emeli ki, amely a „nyers” társadalmak szolgarétegénél és a polgári társadalmak munkásosztályánál is kedvezőbb helyzetbe hozza a parasztságot. Mélyen rendezett és biztosított állapota megkülönbözteti a többi társadalom alsó rétegeitől. Az azonos rendi társadalomhoz tartozás, a parasztság társadalmilag nem elszigetelt helyzetét mutatják a magyar társadalomszerkezet sajátosságai is.

A nyugat-európai társadalomtól kétségtelenül eltérésnek számít, hogy a magyar parasztság „többosztályú rendi csoporttá alakult,”<sup>100</sup> de ettől még nem különül el élesen a nemesi rendtől. Miként a jog szerint a nemességhez tartozó, de társadalmi helyzetük révén (a parasztihoz hasonló vagy azzal azonos faluközösségben élve) a parasztság kultúrájában és életmódjában osztozó nemesparasztkok köztes helyzete is jelezi, hogy a nemesi rend jelentékeny csoportja nem válik el élesen a parasztságtól.

A magyar társadalomfejlődés Hajnal elvein alapuló újragondolása a parasztság rendi jellegének bemutatásában is új eredményeket hoz. Erdei már az addigiakban is elmélyültebbnek mutatta a magyar rendiséget, hangsúlyosabban ábrázolva a nyugat-európai társadalomfejlődéshez viszonyított hasonlóságait. *A paraszti társadalomban* azzal érvel, hogy a rendies jegyek olyan mélyrehatóan kialakultak a parasztság esetében, hogy ez még a polgári szerkezethez illeszkedést is nehezítette. Erdei szerint „a hagyományos rendi társadalmi formák jobban elmélyültek a parasztság életében, hogysem a magyar jobbágyság könnyen és hamarosan átválthatott volna az új rendszerre.”<sup>101</sup> A magyar parasztság rétegződését taglaló részben ehhez kapcsolódóan a szerző a parasztság rendjét kiformáló „hosszú hagyományozódásról” beszél.

98 Uo.: 117.

99 Uo.: 114.

100 Uo.: 118.

101 Uo.: 115.

*A magyar paraszttársadalom* elemzésének finomítása tetten érhető a parasztság rétegződésének ábrázolásában is. A magyar rendiség elemzésében – a régebbi munkával szemben – Erdei bemutatja a parasztság rendi csoportján belüli tagozódását. Szerinte a telkes jobbágy és a zsellér társadalmi helyzete nagymértékben különböző, még akkor is, ha ez nem választja szét annyira a parasztság egyes csoportjait, mint a polgári társadalom osztálystruktúrája.

Azáltal, hogy Erdei differenciáltabban ábrázolja a parasztság helyzetét a rendiség korszakában, sikeresebb a rendiség felbomlása utáni időszak értékelése is. *A paraszti társadalom* előrelépése így az lesz, hogy társadalomtörténetileg megalapozottan tudja értékelni az egyes paraszti csoportok különbségeit is. A szabályos rendi fejlődésű paraszti csoportok mellett a történeti fejlődés különböző időszakaiban kialakuló rétegek (a nemesparasztoknak, a kiváltságos területek közsabadjainak, az allódiumok cselédjeinek) társadalomtörténeti elemzése hitelesen ábrázolja a sajátos magyar társadalomfejlődés eltéréseit. A történetibb látásmód következtében Erdei meggyőzőbb választ tud adni a nem szabályos fejlődésű vidékek társadalomfejlődésére is.

Szintén előrelépésnek mondható a parasztság állapotának ábrázolása a polgári korszakban. *A paraszti társadalom* szövegében egységesebbé válik Erdei felfogása, mert a szöveg nagyobb részében inkább a parasztság polgárosodó jegyeire mutat rá, miközben helyesen jeleníti meg a nyugat-európai fejlődéstől való eltérést is. A szerző azt a polgárosodási folyamatot írja le, amely még nem hatotta át a parasztság egészét, de már felszámolta a hagyományos rendi társadalom zárt paraszti közösségét. „Így a parasztságon belül is” – akár érvényesek még a rendi paraszt konvenciók, akár nem – kialakult a polgári társadalomra jellemző osztályrétegződés.”<sup>102</sup> A parasztság tehát már kilépett a rendi társadalmi helyzetből, s bekapcsolódott a polgárosodás folyamatába.

A magyar parasztság polgárosodása társadalmi tudatának változásával is szorosan összefügg. *A magyar paraszttársadalom* után Erdei ennek a kérdéskörnek is más hangsúlyt ad. *A paraszti társadalom*ban Erdei változtat-

lanul nehezebben polgárosodó társadalmi csoportnak tekinti a parasztságot, de már azt is kiemeli, hogy a társadalmi átalakulásában inkább a polgári viszonyrendszer hatása mutatható ki. *A magyar paraszttársadalom*ban a szerző szerint a parasztságot leginkább a társadalmi forma és az osztályhelyzet inkonzisztenciája jellemzi. *A paraszti társadalom*ban viszont azt állítja, hogy ez az eltérés csak akkor figyelhető meg, ha a polgári hatások még nem kezdték ki a paraszti állapotot.

Jelenkorának parasztságát azonban – *A magyar paraszttársadalom*ban kifejtett koncepciótól elszakadva – Erdei olyan társadalmi csoportként jellemzi, amelynek esetében, a polgári hatások eredményeképpen, a paraszti állapot immár nem normatív. „Most már nincs kötelező ereje annak, hogy parasztnak kell lenni, sőt biztos mértéke sincs annak, hogy ki paraszt s ki nem. ... Az eredmény az, hogy a konzerváló hatások alig érvényesülhetnek.”<sup>103</sup> A paraszti életvilágnak, a parasztság tudati állapotának polgárosodása Erdei szerint a parasztság egyes osztályai közötti viszonyban is megmutatkozik. Erdei értelmezése szerint tehát a két háború közötti parasztság visszahúzó, rendies hagyományai ellenére, inkább polgáris mentalitású.

*A paraszti társadalom* egyik legdőntőbb változása azonban az, hogy Erdei jórészt megszabadul az alföldi tanyás mezővárosi fejlődésnek az egész életművén végigvonuló és számos ellentmondást okozó, ideologikusan pozitív értékelésétől. *A paraszti társadalom*ban nemcsak a tanyás fejlődés nem paraszti hagyományára mutat rá a szerző, hanem egyúttal e térség alulmaradását is ábrázolja a Kisalföld vonzáskörzetéhez képest. A tanyás rendszer sajátos történeti előzményei miatt ugyanis (ezeket a területeket sokkal kevésbé itatta át a rendies társadalomfejlődés, ezért az itteni földművelők kevésbé parasztosodtak el az évszázadok során) Erdei kiemeli, hogy itt a „mezőgazdaság kultúrája nem mélyült el olyan általánosan, mint a Kisalföldön.”<sup>104</sup> Az alföldi mezővárosok is képesek ugyan a termelésben „világviszonylatban is kitűnő polgári-kapitalista teljesítmény-

102 Uo.: 126.

103 Uo.: 131.

104 Uo.: 127.

re,<sup>105</sup> de a Kisalföld körzetének nyugatias társadalom-fejlődésével nem tudják felvenni a versenyt.

Erdei szerint az utóbbi térségben gyorsan kialakult a paraszti-rendi társadalmi forma, és szakszerűsödött a mezőgazdasági termelés. A régebbi írásokkal szemben a szerző arra mutat rá *A paraszti társadalomban*, hogy ennek az elmélyült társadalomfejlődésnek az eredményeképpen „mindig itt volt a legmagasabb a paraszti termelés színvonala mind a nyugathoz való közelség, mind a jó közlekedés folytán.”<sup>106</sup>

*A paraszti társadalom* sikeresen értelmezi az európai nagy történeti régiók eltérő paraszti társadalomfejlődését is. Erdeit régóta foglalkoztatják az európai kultúrkör különböző fejlődési útjai. Az 1930-as évek közepétől az eltérések specifikus jegyeinek értelmezése mellett magának a parasztságnak a meghatározása is foglalkoztatja. A *Parasztok* teljes kudarca után *A magyar paraszttársadalomban* közelebb kerül mindkét kérdés megoldásához, noha ott nem érintette részletesebben a nyugat-európai és a magyaron kívüli paraszti társadalmak kérdését. *A paraszti társadalomban* Hajnal társadalomszemléletének hatására tárgyalja az északi- és a kelet-európai paraszti társadalomfejlődést is.

Hajnal Istvánhoz hasonlóan Erdei is Nyugat-Európában találja meg azt a hűbéri-rendi fejlődést, amely hamar teljessé teszi a parasztság kiformálódását. Az e rétegre épülő elmélyült társadalomfejlődés eredményeképpen e régióra jellemző az a magas szintű kultúrfejlődés, amelyen a kibontakozó városi fejlődés is alapul. Itt válik a birtok tulajdonosává váló parasztság szabaddá, s itt lesz a polgári-kapitalista átalakulásban sikeresen integrálódott tagja a polgári társadalomszerkezetnek.

Erdei rámutat arra is, hogy Észak-Európában ugyan a rendi társadalmi formák kevésbé alakultak ki, mint Nyugaton, de a paraszti fejlődés elmélyültsége ott is nagyfokú szakszerűséget hozott létre. A rendi-hűbéri rendszer gyengébb kiépültsége miatt pedig a parasztság könnyebben alkalmazkodott a polgári társadalom kihívásaihoz. Ennek köszönhető, hogy Észak-Európában „ezeknek a társadalmaknak a vezető polgárságában

egyenrangú tényező, sőt helyenként vezető réteg az agrárpolgárság.”<sup>107</sup>

Erdei *A paraszti társadalomban* arra a következtetésre jut, hogy mivel Magyarország volt a rendi társadalomfejlődés keleti határa, a kelet-európai térségben és a Balkánon nem beszélhetünk a definíció értelmében vett parasztságról; a *Parasztok*ban megfogalmazottakkal szemben. E térségben ugyanis a nyers uralmi viszonyok érvényesülése nem volt képes a földművelők és állattenyésztők nagy csoportját paraszttá formálni, ehelyett ezek megmaradtak primitív népi közösségeknek. A felsőtársadalom nem került szoros és kölcsönös függőségbe az alsóbb társadalmi csoportokkal, a keleti egyház pedig nem volt intellektuális rendezője a társadalomnak, hanem érdekszövetségre lépett a hatalmon levőkkel. A különös történeti előzmények következtében ebben a térségben a többségi elmaradott vidékeken sem a termelés kapitalista rendje nem alakult ki, sem a polgári társadalom demokráciája nem érvényesülhetett. „Csak a nép fölött tudott fölépülni egy bizonytalan sorsú kapitalista és színleges demokrata államrend, míg a nép továbbra is megmaradt primitív társadalmi formáiban.”<sup>108</sup>

Az 1942-es esztendő óta Erdei tehát tovább érlelte társadalomszerkezeti elemzését. *A magyar paraszttársadalom* és a *Magyar tanyák* koncepciójának helyenként való újragondolása több összefüggésben módosította az előzőekben kifejtett felfogását. Ezek a változások azonban nem azt jelentették, hogy Erdei elszakadt Hajnal társadalomelméletétől, hanem inkább következetesebben érvényesítette. Hajnal történetiségének meghatározó jelenléte lehetővé tette Erdei számára, hogy elvégezhesse a magyar társadalomfejlődés valóban történeti elemzését. A Hajnal-modell alapján megérthetővé vált az ezer éves társadalmi átalakulás lényege és a parasztságnak a folyamatban betöltött szerepe.

De nem csupán emiatt tekinthetjük ezt a tanulmányt Erdei legsikeresebb munkájának, hanem azért, mert a szerző alkotó módon használja fel Hajnal társadalomelméletét a magyar parasztság és a magyar társadalomszerkezet változásainak megértéséhez. *A paraszti*

105 Uo.: 128.

106 Uo.: 127.

107 Uo.: 122.

108 Uo.: 123.

társadalomban túllép a köztes terület, a nyugat- és kelet-európai régió közötti térség sablonos elemzésén. Társadalomrajzában Hajnal általános szociológiai elveivel a magyar társadalomfejlődés sajátos tartalmát tudja megragadni. A rendiség előtti eltérő történeti hagyomány, a magyar rendi fejlődés különlegessége, a felületesebb társadalmasulás, a klasszikus rendi területeken kívüli társadalomfejlődés és a kapitalista-polgári hatásokra való reagálás megjelenítése egyaránt koherens társadalomtörténeti tablóvá áll össze Erdeinek ebben az írásában. A tanulmány legfőbb sikere pedig az, hogy Hajnal történetiségének következetes képviselője miatt nem jellemző a szövegre az Erdei-művek jellemző politikai indíttatása; az a társadalomelmélettől független értéktételezés, amely a régebbi írásokban többször fellazította a szöveg koherenciáját.

A tanulmány viszonylagos rövidsége, tézisszerűsége és legfőképpen nyitva hagyott értelmezései jól mutatják, hogy Erdei az útkeresés időszakában vetette papírra ezt a munkáját. Mégis, apróbb egyenetlenségei<sup>109</sup> és nyitott kérdései ellenére a szöveg vitathatatlanul Erdei legsikeresebb munkájának tekinthető. Itt részleteiben nem tárgyal, problematikus részei azonban arra is rámutatnak, hogy az útkeresés, az elvarratlan szálak azokon a pontokon jelennek meg a szövegben, ahol valamiképp a régebbi ideológiai értéktételezések csomópontjai (az alföldi tanyás mezővárosi fejlődés megítélésének, a parasztság felszabadításának a kérdései) bukkannak fel. Azokon a pontokon tehát, amelyek Erdei politikai programja miatt kerültek a régebbi kötetekbe. E tartalmak kimetszése következtében viszont a szerző eredeti politikai elképzelése nem alapozható meg társadalomtudományosan.

A kérdés erre az időszakra tehát az lesz, hogy a társadalomtudós vagy a politikus Erdei győzedelmeskedik-e.

A dilemma az, hogy a személyes politikai elképzeléseitől független társadalomtudományos szövegekre összpontosítson-e, vagy a kis kitérő után, újra a politikum dominanciáját elfogadva, inkább politikai pamfletet készítsen, amelyek az elnyomott társadalmi csoportok felszabadítását hirdetik. Az 1943-as év kül- és belpolitikai eseményei sürgetik Erdei számára a dilemma eldöntését. *A paraszti társadalom* remek elemzése egyik válasza erre a kérdésre.

109 Noha az előrelépés nyilvánvaló az előző írásokhoz képest, *A paraszti társadalom* társadalomszemléletében is találhatunk egyenetlenségeket. Különösen az alföldi tanyás mezővárosok értékelésében bukkannak fel a tanulmány fő narratívájával ellentétes tartalmak. Erről részletesebben lásd: Bognár Bulcsu: Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In: K. Horváth Zolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör–Osiris Kiadó, Budapest, 587–610.

## VII. A NAGYPOLITIKA VONZÁSÁBAN – SZÁRSZÓTÓL A KÉZIRATOS SZÖVEGIG (1943–1944)

### VII/1. A POLITIKUS TÁRSADALOMÉRTÉLMEZÉSE – A SZÁRSZÓI BESZÉD (1943)

Másfajta válaszadás bontakozik ki Erdei 1943. augusztus 24-én a szárszói előadássorozaton tartott beszédében. Itt *A paraszti társadalomtól* és az előző, kiemelkedő írásoktól is határozottan eltérően vetődik fel a magyar társadalomfejlődés kérdése. A Szárszón elmondott beszédnek, amely még abban az évben megjelent *A magyar társadalom*<sup>110</sup> címmel, már a felütése is jelentős fordulatot jelez, hiszen a vállalt elméleti kiindulás a történelmi materializmus. A szemléletmód változása azonban nem elsősorban ebben keresendő. Erdei ugyanis e kijelentés ellenére mind *A magyar társadalom*ban kifejtett elméleti tájékozódásban, mind a két háború közötti magyar társadalom értelmezésében – a hängzatos marxista retorika ellenére – nem a történelmi materializmus szemléletét érvényesíti.

Társadalomelméleti kiindulópontja azon a klasszikus szociológiai hagyományon alapszik, amely nem a marxizmus szemléletéből, tehát nem a gazdaságnak és termelési viszonyoknak a társadalmi viszonyrendszert meghatározó felfogásából indul ki. Erdei társadalom-szerkezeti értelmezése a termelési mód alakulásától független társadalmasodást állítja elmélete középpontjába. A konkrét történeti társadalmakat annak alapján igyekszik leírni, hogy a társadalmasodás öntörvényű folyamatában milyen társadalmi formák alakultak ki.

A szerző felfogása szerint ennek az alapvető viszony-  
nak csak egyetlen aspektusát alkotják a termelési viszonyrendszerek, az a dimenzió, amelynek a marxizmus a legfőbb magyarázóerőt tulajdonítja. Ebből a szem-

110 Erdei Ferenc: *A magyar társadalom*. In: *Szárszó. Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1943. 12–36.



pontból Erdei a történelmi materializmustól igencsak eltérő elméleti álláspontra helyezkedik. Hiszen ő azt állapítja meg, hogy a társadalmassulás általa legfontosabbnak tartott összefüggése „gyakran és szívósan eltér a termelőerők történeti alakulásától, és csak egészen nagy hullámokban egyezik meg vele.”<sup>111</sup>

Erdei értelmezésben sokkal inkább az előző évek Hajnal-féle társadalomelméletének jegyeit fedezhetjük fel. Ez mutatkozik meg a társadalom definiálásában is. Erdei szerint akkor beszélhetünk egyáltalán társadalomról, ha egy objektív szerkezet koordinálja a társadalmi cselekvők tevékenységeit. Ez az objektív struktúra pedig az emberek között és felett kialakuló társadalmi forma, amely egyaránt meghatározza a szellemi életet, a gazdaságot és a termelés viszonyait. Ezekben a megfogalmazásokban visszaköszönnek Hajnal társadalomelméletének kategóriái. A magyar társadalomszerkezet értelmezésekor Erdei hasonlóképpen a Hajnal-féle társadalmi formákra alapozva alakítja ki kettős tagolású társadalmi modelljét.

A modern polgári társadalom rétegeinek értékelését egyértelműen Hajnal történetiség-szemlélete alapján végzi el. A polgárságot, a kispolgárságot és a munkásságot egyaránt az objektív struktúrát kialakító társadalmassulás szerint jellemzi. A modern polgári társadalmat annak alapján értékeli a szerző, hogy a társadalmassulás több évszázados történelmi fejlődés, szakszerűsödés során alakult-e ki, s hogy a szokásszerűség rendi társadalmán belül ment-e végbe. Erdei éppen Hajnal történetisége alapján minősíti a modern polgárságot olyan társadalmi alakulatlannak, amely a hosszú történelmi fejlődés hiánya, a szakszerűség és a szokásszerűség társadalmának a kikerülése miatt nem tekinthető ténylegesen modern polgárságnak. A Hajnal-féle fogalom alapján a „tartós társadalmi formák” hiányával jellemzi a modern polgári társadalmat, ezért véli úgy, hogy ez a társadalomszerkezetet a pillanatnyi elhatározások szerint ingadozik, s elmozdul „mindenféle aktuális, divatos áramlatok felé.”<sup>112</sup>

Gyakorlatilag tehát Hajnal Istvánnak *Az osztály-társadalom* című munkájában megfogalmazott értékelését használja Erdei a modern polgári társadalom jellemzésére. Erdei kettős struktúráját az hozza létre, hogy a hagyományos társadalmi csoportokból kialakuló történelmi-nemzeti társadalom és a tradicionális struktúrában szereppel nem rendelkező, a kapitalizmust képviselő új elemek a társadalmassulás eltérő útját járták végig, ezért eltérő társadalmi formákat alakítottak ki.

Noha *A magyar társadalom* elméleti megközelítése és társadalomrajza is Hajnal történetiségén alapul, a tanulmány szemlélete, különösen a magyar társadalomfejlődés értékelése kevésbé tükrözi az ő felfogását. Ezzel hozható összefüggésbe az is, hogy a régebbi, sikeresebbnek tartott Erdei-művektől gyökeresen eltérő társadalom- és politikatörténeti elemzés jellemzi ezt az írást. A Hajnal-féle társadalomelmélet kategóriáinak és elemzési szempontjainak megtartása mellett ugyanis Erdei a fontos dimenziókban az előző írásoktól nagymértékben különböző társadalomfejlődést lát kibontakozni.

Amikor a modern társadalomfejlődést annak alapján értékeli, hogy a rendiség milyen társadalmi formákat alakított ki, akkor *A paraszti társadalom* szövegétől nagyban eltérő rendiséget talál. A magyar társadalom „elfajult és elromlott” rendisége Erdei szerint nyomokban sem hasonlít a nyugat-európai társadalomfejlődés jellemzőire. A szerző szerint a magyar rendi fejlődést a szakszerűség hiánya, a nyers uralmi viszonyok, a társadalom két nagy csoportjának éles elkülönülése, az uralkodó nemesség úri rendje és a „kihasznált és leszorított” parasztság jellemzi. *A magyar társadalom* rendiségfelfogásában olyan társadalom képe bontakozik ki, amelyben a felső társadalom nem kerül szoros és kölcsönös függőségbe az alsóbb társadalmi csoportokkal, s amelyben a hatalmon levők érdekszövetséget kötnek a társadalom többségét kitevő, primitív viszonyok közé kényszerített parasztsággal szemben. Erdei tehát gyakorlatilag szó szerint akképpen írja le a magyar rendiséget, miként *A paraszti társadalomban* a kelet-európai területek társadalomfejlődését jellemezte.

Ennek a rendkívül sarkított és a közép-európai térség sajátosságát legkevésbé sem ábrázoló megközelítésnek a problémáját azonban nem csupán a társadalomrajz

111 Uo.: 13.

112 Uo.: 31.

történeti hiteltelensége jelenti. Ha a magyar rendiségre valóban az Erdei által *A magyar társadalomban* leírt jegyek volnának jellemzők, akkor éppen Hajnal szemlélete alapján nem lehetne ezt a társadalmi berendezkedést rendi társadalomnak, az alávetett társadalmi csoportot pedig parasztságnak tekinteni. Hiszen abban a történeti régióban, ahol a nyers „uralmi rendszer” alakult ki, miként Erdei *A paraszti társadalomban* fogalmaz, „nem volt hűbéri-rendi alakulás a középkorban”, s „így erősen kizsákmányoló uralom alatt, magára hagyatva élt a dolgozó nép tömege. Nem volt merőben szolganép, nem alakult azonban parasztsággá sem, mert a felül levőkkel nem szerveződött egy megbízható és elmélyülést biztosító társadalmi szervezetbe.”<sup>113</sup>

Ezekkel a megállapításokkal azonban nyilvánvalóan nem ábrázolhatók a magyarországi történelmi folyamatok, nem írható le az a társadalomfejlődés, amelyet Erdei *A paraszti társadalomban* olyan remekül elemzett. Ám a szerző nyilvánvaló politikai szándéka érthetővé teszi, hogy néhány hónappal *A paraszti társadalom* papírra vetése után miért nem emlékezik meg arról az általa bemutatott, aprólékos hűbéri szerveződésről a magyar rendi társadalomban, amely a társadalom egyes rétegei között változatos formájú, szokásszerű egymasmellettiséget alakított ki.

Nem véletlenül nem tér ki a parasztságnak a magyar rendiség idején végzett „aprólékos kultúrunkájá”-ra, miként nem említi meg a paraszti rend évszázados „hosszú hagyományozódását” sem. A magyar rendi fejlődést a kelet-európai térség alapján ábrázoló megközelítésben Erdei a saját hiteles történeti elemzésén túl Hajnal *társadalomfelfogásával is szembe kerül*,<sup>114</sup> minthogy *A magyar társadalomban* kifejtett társadalomképével, ugyan

Hajnal társadalomelméletének fogalmiságának és szempontrendszerének használatával, ám Hajnal felfogásától is idegen *társadalomrajzot* alakít ki.<sup>115</sup>

Új társadalomszemlélete érdekében Erdei a XIX. századi magyar társadalomfejlődést is ideológiai szempontjai szerint értékeli. *A magyar társadalomban a nemesség kizárólag az elnyomás, az idejétmúlt hatalmi igény megtestesítőjeként jelenik meg. A társadalom egészét pedig (beleértve a városi polgárságot is) Erdei az elfajult rendiségbe belesüppedt, társadalmi változásra képtelen szerkezetként ábrázolja. Olyan polgárosodásra alkalmatlan társadalomként, amelyet csak az európai kapitalista gazdálkodás és az európai társadalmak együttese képes kikényszeríteni rendies tetsedtségéből. Mintha nem is létezett volna polgárosodási tendencia, amely – miként Erdei *A paraszti társadalomban* fogalmaz – fölbontotta a magyar nemesség rendjét, amely a társadalom vezetőrétegeit polgári osztályképződménnyé lazította, s amely „polgári szerkezetű nemzeti társadalmat”<sup>116</sup> hozott létre.*

A magyar társadalomfejlődés tendenciózus láttatása fogalmazódik meg a parasztság ábrázolásában is. A paraszti alávetettségnek, társadalom alatti helyzetének bemutatathatósága érdekében Erdei a dualizmus előtti időszak parasztságát gyakorlatilag az uradalmi parasztsággal azonosítja. Ennek a társadalmi csoportnak kétségtelen sanyarú helyzete és csekély szakszerűsége alapján ítéli reménytelennek az egész parasztság felemelkedését és polgárosodását. Nem mutatja be a parasztságnak az erre az időszakra már jellemző erőteljes differenciálódását, s nem ábrázolja a polgári átalakulásban jóval sikeresebb paraszti csoportokat sem.

A dualizmus időszakának társadalomtörténeti elemzése is a magyar társadalom nagyfokú polgárosodási

113 Erdői: *A paraszti társadalom*. 122.

114 Némédi ezt a Hajnal felfogásától való eltérést úgy magyarázza, hogy „Erdői nagyon szelektíve fogta fel Hajnal eszmefuttatásait”, s hogy a „formaképződésben illetve az érdekeken alapuló társadalmak Erdőinél konkrét történelmi alakulások, Hajnalnál viszont két általános és absztrakt szervező elv.” (Némédi Dénes: *A szintézis keresése. Erdői Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében*. 515–516.) Megközelítem szerint nem erről van szó, hiszen Erdői korábbi munkáiban és legfőképpen pedig Hajnal társadalomelméletével foglalkozó írásában (*Történelem és szociológia* című munkájában) sikeresen értelmezte Hajnal felfogását.

115 Hajnal Istvánnak a magyar társadalom változásairól vallott felfogása több írásában is nyomon követhető. Legrészletesebben két művében foglalkozik a köztes régiót Lengyelországgal együtt megjelenítő magyar társadalomfejlődéssel. Hajnal István: Magyarország helye az európai fejlődésben. In: uő: *Az újkor története*. Egyetemes történet négy kötetben. Harmadik kötet. Újkor. Az Akadémiai Kiadó Reprint sorozata, Budapest, 1988. 146–160. p., ill. uő: *Az osztálytársadalom*.

116 Erdői: *A paraszti társadalom*. 115.

képtelenségét hivatott ábrázolni. A nemesség képessége kimerült az úri államvezetés, az úri presztízs megőrzésben. A parasztság bizonyos (a Dunántúl északi és nyugati részén, valamint az alföldi tanyás mezővárosokban élő) csoportjai ugyan az 1890-es válságig fejlődést mutattak, de Erdei ettől a rövid periódustól eltekintve a parasztságot egységesen rendies kötöttségével, társadalom alatti helyzetével jellemzi.

Az ideologikus értelmezési szempontok azonban a két világháború közötti magyar társadalom elemzésében érhetőek leginkább tetten. Erdei megközelítése szerint a magyar társadalom jellemző szerkezetiségét, „történelmi alapszerkezetét” még mindig a történelmi-nemzeti társadalom határozza meg. Az a társadalmi alakulat, amely egy elfajult és elromlott rendiség továbbélését teszi lehetővé, s amelyben változatlanul nem a szakértelem, hanem az úri társadalomvezetés hagyománya érvényesül. Mégis ez az a csoport, amely gazdasági súly nélkül képes domináns szerepet betölteni. A vele szembehelyezkedő modern polgári társadalom pedig nem organikusan, hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen, a magyar rendiségből alakult ki. Ily módon nem a történelmi rendi polgárság „hagyományos és szakszerű munkája és társadalmi formái öröklődnek benne.”<sup>117</sup> A kiforratlanság, a tömeg jelleg a munkásságra is érvényes. A parasztság zöme pedig rendies tömbként, egyetlen felső társadalmi alakulathoz sem kapcsolódva, társadalom alatti helyzetben él.

A magyar társadalomban megfogalmazott társadalomrajza alapján Erdei szavaival élve úgy is fogalmazhatnánk, hogy „sem a termelés kapitalista rendszerébe, sem a polgári társadalom demokráciájába nem tudtak komolyan belépni, tehát csak a nép fölött tudott fölépülni egy bizonytalan sorsú kapitalista és színleges demokrata államrend, míg a nép továbbra is megmaradt primitív társadalmi formáiban.”<sup>118</sup> Erdeinek ez a megfogalmazása azonban *A paraszti társadalom* című tanulmányban a kelet-európai történelmi régióknak azokra a területeire vonatkozik, amelyeket a szerző a térség fej-

lettebbnek ítélt területeivel szemben a legelmaradottabb vidékeknek tekint!

Különösen szembeszökő a két háború közötti parasztság tendenciózus jellemzése. Elnyomottságának bemutatása érdekében Erdei egységes társadalmi tömbként ábrázolja és a két felső társadalmat alkotó szerkezet alatt elhelyezkedő alakulatként írja le. Ez az értelmezés azért is különös, mert éppen Erdei szociográfiai leírása nyomán találjuk a parasztság jelentős csoportjait a modern polgári társadalom szerkezetében. A szerző ideológiai szándékainak megfelelően azonban a szárszói tanulmány társadalomrajza nem mutat semmiféle kapcsolódást a parasztság és a történelmi-nemzeti társadalom között sem, noha eredendően a rendi társadalom struktúrájában (bármennyire nyers, rideg viszonyokat tételezzünk is fel) a két nagy társadalmi egység között lennie kellett érintkezésnek.

A két csoport radikális szétválasztása minden bizonynyal Erdei politikai elképzeléseivel hozható összefüggésbe. Erdei a kapcsolódási pontok elvitatásával kívánja demonstrálni a parasztság más minőségét, a történelmi-nemzeti társadalomtól való különállását. Annál inkább is, mert olyan retrográd elemnek ábrázolja a magyar társadalom „történelmi alapszerkezetét”-t, amely képtelen a megújulásra, s amely politikailag is megérett a bukásra. A következetesség érdekében pedig Erdeinek ehhez a politikai indítású ábrázoláshoz kell igazítania társadalomrajzát. Így itt – *A paraszti társadalommal szemben* – nem említi meg azt a fontos átalakulást sem, amely polgári tartalmat adott az egykori rendi szerkezetnek.

A történelmi-nemzeti társadalom megítélése azonban nem csupán ennek a szerkezetnek a szempontjából rendkívül lényeges, hanem a magyar társadalom kettős felosztottságának egész jellemzése szempontjából különleges jelentőségű. Minthogy *A magyar társadalom* – *A paraszti társadalomhoz* hasonlóan – az útkeresés időszakának a terméke, nem egyértelmű Erdei álláspontja a két társadalom egymáshoz való viszonyáról. A nyitva hagyott lehetőségek azonban így is különleges helyet adnak a történelmi-nemzeti társadalomnak, legyen szó a tanulmányban kifejtett kétféle struktúraelképzelés bármelyikéről.

<sup>117</sup> Erdei: *A magyar társadalom*. 31.

<sup>118</sup> Erdei: *A paraszti társadalom*. 123.

Erdei a szöveg némely pontján azt a felfogást képviseli, hogy a két szerkezet egymástól különálló egységet hoz létre. Megfogalmazásában „e két társadalomrendszer már szinte teljes kifejelettségében állott egymás mellett, sőt lényegében egymással szemben.”<sup>119</sup> E megközelítés szerint a magyar társadalom kétséget kizáróan kettős struktúrával jellemezhető.

A műben ugyanakkor jelen van egy másik érvelés is. Erdei ugyanis kifejti, hogy a modern polgári társadalom a történelmi-nemzetinél is kevésbé terjed ki a társadalom teljes szerkezetiségre. „Egyfelől a nemzeti társadalom felsőbb képződményei, másfelől a parasztság alsó világa korlátozzák kiterjedését.”<sup>120</sup> Ez a megfogalmazás olyan struktúrafelfogást képvisel, amely szerint a modern polgári társadalom nem különálló, a történeti-nemzetivel szembeállítható szerkezet a magyar társadalomban, hanem csupán a történeti-nemzeti társadalom teljes kiterjedését korlátozó csoportképződés, amely sem felső-, sem alsótársadalmat nem alakít ki. A modern polgári társadalom e megközelítés szerint tehát csupán az ilyen módon korlátozott kiterjedésű kapitalizmus által kialakított csoportokat foglalja magában. Erdeinek ez az értelmezése egyúttal azt is megmagyarázza, hogy miért tekinthető a történeti-nemzeti társadalom „történelmi alapszerkezet”-nek abban az értelemben, hogy a társadalom alapvető jellegét, szerkezetiségét ez a struktúra határozza meg.

Erdei társadalomszerkezeti elemzései választ adnak *A magyar társadalomban* megfogalmazott társadalompolitikai felfogására is. Ha a történelmi-nemzeti társadalom nem képes reagálni a társadalmi változásra, ha „felhígulása” folytán sem nemzetinek, sem történetinek nem tekinthető, akkor a társadalom átalakulása során ezt az alapszerkezetet fel kell számolni. A nem teljesen kifejezett modern polgári társadalom ugyan a kapitalizmus hatására és a modernitás jegyében alakul ki, de a szokásszerű fejlődés, a hosszú történelmi hagyomány tagolt társadalmi formákat kialakító tartalma híján képtelen valóban modern és valóban polgári lenni. Így Erdei szerint ez a szerkezet is megérett a bukásra.

E tendenciózus szemlélet szerint a szerző gyakorlatilag egyedül a szocialista forradalomban látja az „elfajult és torz” magyar társadalomfejlődés kijavításának a lehetőségét. Társadalompolitikai elképzelésében valójában a polgári demokratikus, majd a szocialista átalakulás szükségességét fogalmazza meg, s ezt igyekszik levezetni társadalomszerkezeti elemzéséből. Ez a politikai szándék világlik ki az 1943-as társadalmi helyzet értékelésében. Erdei ugyanis a szocialista forradalom szükségességét nem csupán a fenti, ideologikus társadalomrajz elkerülhetetlen következményeként látta.

A politikus győzelme a szociológus fölött leginkább abban a helyzetértelmezésben ragadható meg, amelyben Erdei meghatározza a szocialista forradalom társadalmi okait. A szerző ugyanis elsődlegesen a hatalmassá növekvő munkásságra és a polgári társadalomba integrálhatatlan parasztságra hivatkozik, amikor a szocialista átalakulás mellett érvel. Arra a munkásságra, amelynek tömegét a modernitás szempontjából legfejletlenebbnek ítélt parasztság adja; arra a munkásságra, amelynek legkevésbé vannak szokásszerű hagyományai, s amely legkevésbé minősíthető szilárd társadalmi alakulatként.<sup>121</sup> A fenti társadalompolitikai elképzelések azonban nem vezethetők le *A magyar társadalom* történeti elemzéseinek szemléletéből. A Hajnal-féle kiindulópont alapján – akármilyen sarkított, tendenciózus értelmezésekben jelenik is meg Erdeinek ebben a munkájában – nem jelölhető ki a munkásság az utat vesztett magyar társadalomfejlődés reformerejének.

A történelmi materializmus politikai programja azonban lehetőséget kínál Erdeinek arra, hogy megvalósítsa a magyar társadalom radikális átalakításáról szóló elképzelését. Ezzel magyarázzuk, hogy noha *A magyar társadalom* társadalomszemlélete nem minősíthető marxistának, a szerző a történelmi materializmust olyan irányzatnak nevezi a tanulmányban, amely egyedül alkalmas a magyar társadalomfejlődés jellegzetessége-

121 Itt jegyezzük meg, hogy Erdei egyetlen lényeges fenntartása a nemzeti szocializmus „társadalompolitikájával” azonosuló értelmiségekkel („a középosztály haladóbb elemeivel”) szemben mindössze az volt, hogy „nem szilárd társadalmi képletek szándékát és követelményeit testesítik meg”. (Erdei: *A magyar társadalom*. 34.)

119 Erdei: *A magyar társadalom*. 21.

120 Uo.: 31.

inek a megértésére. A marxizmus beemelése azonban ilyen módon nem társadalomtudományos okokkal, hanem Erdei politikai szándékával magyarázható. Azzal az egész életművön végigvonuló politikai programmal, amely az elnyomott társadalmi csoportok társadalmi emancipációját akarja megvalósítani.

## VII/2. A SZOCIOLÓGUS VÉGSŐ KUDARCA – A KÉZIRATOS MUNKA (1944)

A társadalomtudományi és politikai szempontok kettőse vizsgált korszakunk utolsó fontos írásában. *A magyar társadalom a két háború között* című munkában is tetten érhető. Megőrződik az előző évek társadalomtudományos írásainak nagyobb elméleti, történeti felkészültsége, ám Erdei politikai állásfoglalása is nagyban formálja a szöveg társadalomképét. Ugyanakkor mind elemzési szempontjaiban, mind explicitté tett társadalomelméleti megközelítésében teljes kontinuitást mutat ez a munka a szárszói tanulmánnyal.

*A magyar társadalom a két háború között* ugyancsak a társadalom kettős felszervezetét emeli ki, s a marxista történelem- és társadalomszemlélet mellett teszi le voksát. A magyar társadalomfejlődés sajátosságát ebben az írásban is abban látja Erdei, hogy a történeti átalakulás során az osztályhelyzet és a társadalmi állapot ellentéte jött létre. Itt kifejtett álláspontja szerint a termelés viszonyait hazánkban is a kapitalizmus gazdasági rendje határozza meg, míg a társadalmi formák tekintetében megőrződtek a rendi, feudális társadalom jegyei. Erdei szerint továbböröklődött a rendi társadalom pozitívan privilegizált csoportjának, a nemességnek az uralma, anélkül, hogy a polgárság a társadalom belső fejlődéséből létrejött volna. A modern polgári társadalom a nemesi társadalom utódjaként létrejövő történelmi-nemzeti társadalom mellett, sok tekintetben azzal szemben állva alakult ki a magyar társadalom kötetlenebb elemeiből és nagyobb részben „idegenekből” (a német-ségből és elsősorban a zsidóságból).

Erdei társadalomszerkezeti értelmezése tehát az alapján bomlik két, illetve három területre, hogy melyek azok a társadalmi formák, amelyek a társadalmi élet egyes területeit megszervezik. Ahol az egykori nemesi társadalom határozza meg a társadalmi formák jellegét, azokat a szférákat a történelmi-nemzeti társadalomhoz sorolja, míg ahol ez a nemesi társadalomtól független polgárság révén megy végbe, az a modern polgári társadalom területe lesz.

A szárszói tanulmányhoz hasonlóan tehát Hajnal fogalmiságának fontos szerepe van Erdei társadalomrajzában. A társadalmi formák hangsúlyozása is azt a hatást keltheti, hogy itt Hajnal megközelítésével van dolgunk. Erdei azonban a töle kölcsönzött fogalommal – hasonlóképpen, mint *A magyar társadalom*ban tette – valójában Hajnalétól eltérő felfogást képvisel. A különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy Erdei olyan formaképződéseket látat a két háború közötti magyar társadalomban, amelyek csak nagyfokú vulgarizálás által vezethetők le Hajnal társadalomtörténeti elemzéséből.

Erdei kettős struktúrája ugyanis azon a különös szembeállításra alapul, hogy a nagybirtok, az állam és az egyház egyféle, az ipar, a kereskedelem, a bankélet, a kapitalista vállalkozás egésze másféle társadalmi formával jellemezhető. Ez a megközelítés pedig nem csak sugallja, hanem egyenesen a konstrukció logikájából adódóan állítja is, hogy a társadalmi élet egyes területei, tevékenységszférái két határozottan elkülönülő társadalmi formába rendeződtek. Ez viszont két olyan külön társadalmat feltételez, amely nemcsak jelenében, hanem történelmi múltjában is két eltérő világot foglal magában. Ez a szemlélet a Hajnal által leírt társadalmi formák elméletének olyan alkalmazása, amely teljes mértékben idegen a társadalomtörténetész szemléletétől.<sup>122</sup>

122 Ez a megosztottság nem fogalmazódik meg sem Hajnal társadalomelméleti és történeti munkáiban, mindenekelőtt a *Történelem és szociológia* (Századok 1942/1. 1–32.. ill. 2. 137–166.) és részint *Az újkor történetében*, sem a magyar történetiséggel foglalkozó írásaiban. Kétségtelen, hogy maga Hajnal is beszél a magyar rendiség struktúráján kívül eső társadalmi csoportokról, s értékeli a rendiségből kinőtt rétegekről való eltéréstüket, de ez a megkülönböztetés sohasem jelenik meg írásaiban olyan élesen, hogy két részre szakadt társadalmat alakítana ki. Így Hajnal esetében a társadalmi különbségek bemutatása azt a célt szolgálja, hogy

Erdei kettős struktúrájának túlfeszítettsége, az empirikus valóságtól való elrugaszkodása a két különböző társadalom alá rendezett tevékenységterületek jellemzésében mutatkozik meg. A történelmi-nemzeti társadalom alá tartozó területek (nagybirtok, állam és egyház) a szerző értékelésében a „nem polgáriasodott”, „fejlődésének rendi alapjait megőrzött” szféraként jelennek meg. A modern polgári társadalom terrénuma pedig a kapitalista fejlődés következményeképpen kialakuló, a „termelés helyzeteiben igazi polgári társadalomszerkezetű”<sup>123</sup> társadalmi világ. Ez az éles szembenállás azonban nem jellemző a két háború közötti magyar társadalomszerkezetre. Állításom megalapozására elegendő magához Erdeihez fordulnunk, aki felettébb kategorikus jellemzése közben az egyes területek leírásában saját maga mutat be olyan összefüggéseket, amelyek szándékától függetlenül ennek a végtelenen szétfeszített társadalomképnek a tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet.

Többek között az általa leírt nagybirtok sarkított képe is ellentmond Erdei jellemzése. Egyrészt a kettős struktúra modelljének megfelelően egyöntetűen negatívan ítéli meg a nagybirtokot, másrészt nem vitathat el olyan tartalmakat, amelyek finomítják ezt a sablonos képet. Erdei ennek megfelelően egyfelől azt állapítja meg, hogy a feudális eredetű nagybirtok nem bomlott polgári termelőüzemekre, s változatlanul a rendi, nem kapitalista termelésnek a területe. Másfelől arról értekezik, hogy a nagybirtok ugyan nem élt mindazokkal a lehetőségekkel, amelyekkel kedvezőbb helyzete alapján élehetett volna, de „az uradalmak gazdálkodása sokkal okszerűbb termelés, mint ami a parasztgazda-

megragadhatta az osztálytársadalom sajátos jegyeit, nem pedig két külön struktúra kialakítása érdekében tárgyalja őket, miként Erdei teszi. Ezzel kapcsolatban Némédi a kettős szerkezet koncepcióját úgy magyarázza, hogy Erdei egyrészt a népi szociográfia eredményeit igyekezett szintetizálni, másrészt ezzel a társadalomszerkezeti-elemzéssel a Huszadik Század szociológusainak (Jászi Oskár, Szabó Ervin) a felfogásához, illetve Révainak a *Marxizmus és népiességben* (Budapest, 1938.) kifejtett elképzeléséhez kapcsolódik. (Erről részletesebben: Némédi: *A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében*. 514.)

123 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között I. *Valóság* 1976/4. 29.

ságokban folyik.”<sup>124</sup> Azt állítja továbbá, hogy a XIX. század elejétől az uradalmi gazdálkodás „modernebb és racionálisabb, mint a paraszti gazdálkodás.”<sup>125</sup> Erdei azt sem vitatja a nagybirtokról szóló fejezetben, hogy a „két háború közötti korszakban jogilag már majdnem teljesen megszűnt a nagybirtok feudális természete”, s „termelésük alapján véve a kapitalizmus termelőrendjébe illeszkedik.”<sup>126</sup>

Mi az oka annak, hogy Erdei a nagybirtokot mindezek ellenére negatívan ítéli meg, s olyan gazdasági szerveződésnek tekinti, amely a rendies-feudális viszonyok egyik legfőbb felelőse? Erdei szerint a nagybirtok elsősorban a munkaszervezet alapján, pontosabban az ott bémunkát vállaló parasztság sanyarú helyzete miatti tekinthető retrográd elemnek. Vagyis a termelést végzők sok jellemzője a rendi társadalmi formákkal rokoníthatók. Ebben kétségkívül igazsága is van, de felettébb kérdéses, hogy a nyugat-európai fejlődéshez mért eme hiányossága alapján a magyar agrárkapitalizmus joggal sorolható-e külön társadalomba.

Ezt az értékelést mindenképpen jogosulatlannak tekinthetjük, hiszen a nyugati társadalomfejlődéstől való elhajlás, a „rendies-feudális” jegyek az Erdei által modern polgári társadalomnak nevezett szerkezetben is legalább ilyen mértékben megtalálhatók. A szerző értékelésének „pikantériája”, hogy miközben két élesen elváló társadalomszerkezettel jellemzi a két háború közötti magyar társadalmat, a polgári társadalomhoz sorolt „modern” gyáripart gyakorlatilag a „feudális” nagybirtokkal megegyező társadalmi formákkal és viszonyrendszerekkel jellemzi. Itt is egy szűk elit és a hozzá kapcsolódó szakértelmiségi réteg irányítja a termelést, akárcsak a nagybirtok esetében a birtoktulajdonos és a gazdatiszti réteg. A termelést végző bémunkásokat itt is súlyos társadalmi válaszfalak zárják el a termelés irányítótól, s a gyáripár esetében is a „hatalmas tömegű

124 Uo.: 41.

125 Uo.: 41.

126 Uo.: 40.

agrárnépesség, amely nyers tömegmunkaként kínálkozott a vállalkozásnak<sup>127</sup> végzi a termelést.<sup>128</sup>

Erdei sajátos struktúraelvének logikája mutatkozik meg az államértékelésében is. A szerző az állam szervezete és bürokráciája kapcsán a rendi társadalmi formák továbbélését emeli ki. Azt a folytonosságot hangsúlyozza, amelyet az egykori rendiség hivatalnoknemessége és a két háború közötti tisztviselőréteg között érzékel. Azt a változatlanyságot tartja az állami szféra legfontosabb jegyének, amely – álláspontja szerint – nem változott meg a rendiség időszakához képest. Erdei szerint a törvényhozás, az igazságszolgáltatás és a szakbürokrácia változatlanul a felsőtársadalomnak, a nemesség utódainak a kezén maradt; így nem vált szakszerű polgári hivatalnokosztállyá s „most sem alakult át adminisztratív szakszerűséggé, hanem továbbra is ugyanaz a rendelkező, jogteremtő, felsőséges eljárás mód maradt, ami a nemesi jogászai államvezetésből kifejlődött.”<sup>129</sup> Ezek a jegyek jelölik ki helyét a történelmi-nemzeti társadalomban. Erdei értékelése – sajátos struktúraelvének megfelelően – azokra a jegyekre épít, amelyeknek alapján negatívan sztereotipizálható az állam területének működése.

Teszi azt akkor is, ha ő maga említ meg olyan összefüggéseket, amelyek a fenti sarkított képnél reálisabban ítélik meg az állam szerepét és jellegét a két háború közötti időszakban. Nem szabad ugyanis megfedkezni arról, hogy „végig az egész korszakban olyan folyamat is előrehaladt, ami az államélet és az államba szerveződött társadalom (kapitalizálódásának nevezhető).”<sup>130</sup>

Mindenesetre a szakszerűség hiányát rója fel az állam szférájában tevékenykedő úri középosztálynak és a nemzeti kispolgárságnak, amelyet „rendies jegyek,” „feudális meghatározottságok” jellemeznek.

Am Erdei kettős struktúrájának másik, modern polgári társadalmá sem írható le másképpen. A szerző értékelése szerint a kapitalista vállalkozás úgy alakult ki a magyar társadalomban, hogy üzemében nyers

munkaerőként használta fel az alsótársadalmat, míg céljainak politikai elősegítésére a felsőtársadalmat. A hagyományos társadalom részéről „sem munkás, sem vállalkozó szakszerűség és ellenállás nem gátolta ezt a gyarmatias folyamatot.”<sup>131</sup> Az új elemekből rekrutálódó modern polgárság sem a szakszerűségével, hanem a piaci lehetőségeket kihasználó üzleti számításával, „gyarmati kapitalizmusával” ért el sikereket, s nem az „általánosabb társadalmi érdekek”-hez, hanem a nyers haszonszerzéshez igazította kapitalista vállalkozását.

Fontosabb azonban, hogy Erdei pontosító megjegyzésein túl is nehezen védhető lenne – éppen Hajnal történetisége alapján<sup>132</sup> – az a kijelentés, miszerint a szakszerűség területén nagy különbség mutatható ki a kétféle középréteg között, abban az esetben, ha mindkét középosztályt a saját tevékenységi körében szemléljük (a hagyományos középrétegeket az állami adminisztráció, az új polgári elemeket a kereskedelem, ipar területén). A fentiekből megállapítható, hogy a magyar társadalom Erdei által alkotott két szerkezete között semmiképpen sincs akkora különbség, amekkora indokolná, hogy két eltérő társadalomba rendezze az állam, nagybirtok, illetve a kereskedelem és az ipar területeit. Erdei kétségtelenül felerősíti azokat az eltéréseket, amelyek a társadalom eltérő rétegeinek történelmi hagyományából adódnak. Kettős struktúrája ily módon nem a társadalom lényegi szerkezetiségére mutat rá, hanem olyan kettős struktúrát teremt, amely sokkal inkább a korabeli politikai közgondolkodás lenyomatának tekinthető, mint a magyar társadalom szerkezeti elemzésének.

Ez az az értelmezési keret, amelyben értelmet kap a keresztény-nemzeti kurzus által hangsúlyozott nemzeti társadalom és a zsidó polgárság által megjelenített polgári társadalom közötti határozott különbségtéves.

131 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között II. Valóság 1976/5. 36.

132 Hajnal Az osztálytársadalom című munkájában arra mutat rá, hogy a magyar társadalomban a szakszerűsödés a megyei nemesi közigazgatásban kezd kialakulni a XVIII. századtól kezdve. Egyfelől az új polgári elemeknek éppen a szakszerűség hiányát rója fel, másfelől azt veti a szemükre, hogy felszámolják a nyers piaci elvek érvényesítése révén a hagyományos társadalmi elemek gazdasági tevékenységében meglévő szakszerűséget is.

127 Uo.: 37.

128 Mindössze az a különbség a két termelési terület között, hogy a modern gyáripár szakképzetlen munkavállalóinak jobbak a feltételei a munkaidő és az érdekvérvényesítés terén.

129 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között I. 36.

130 Uo.: 38.

Erdei kettős struktúrájában az úri világ és a zsidó polgári világ megosztottsága határozza meg az egyes társadalmi csoportok besorolását. Az úri világ jegyei kapcsolják össze a nagybirtok, az állam és az egyházak területét. A nagybirtok ugyanúgy a rendi-nemesi tradíció megtestesítője, mint az államélet területei, amelyek „éppen úgy megmaradtak úri pályáknak, mint a korábbi fejlődésben.”<sup>133</sup> Az államszervezet ekképpen Erdei szerint ugyanúgy elvonatkoztatott, felsőséges uralmi szervezetté épült ki, mint az egyházak, amelyek a keresztény-nemzeti társadalom fennmaradásának ideológiai támaszául szolgálnak.

A politikai gondolkodás által kijelölt úri-zsidó szembeállítás határozza meg az ipar, a kereskedelem és a kapitalista vállalkozás szférájának értelmezését is. Ezek a területek Erdei társadalomszerkezeti elemzésében – az 1940-es évek elejének közgondolkodásával megfelelően – a zsidósággal kapcsolódnak össze.<sup>134</sup> A szerző társadalommodellje tehát a politikai diskurzus sztereotípiáin alapul, ezt az értelmezési keretet fogadja el.

Nem tesz erőfeszítést arra, hogy történetileg-szociológiailag alátámassza ezt az általános vélekedést, miként Hajnal tette a magyar társadalomfejlődést vizsgáló írásaiban.<sup>135</sup> Erdei ebben a tanulmányában olyan társadalomszerkezeti elemzést végez el, amely ugyan kétségtelenül tükrözi az 1940-es évek elejének politikai közgondolkodását és a szerző eredendő társadalomképét, ám nagyon kevésbé képes leírni a két háború közötti társadalom szociológiai ragolódását.

A szerző 1943–44-re végképp leszámol minden olyan elképzeléssel, amely a fennálló társadalmi viszo-

nyok között igyekszik társadalmi változást elérni. Ebben az időszakban Erdei már úgy látja, hogy ez a (kettős) felsőszervezet alkalmatlan a parasztság és a munkásság felemelésére, társadalmi emancipációjára. A Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg<sup>136</sup> című önvallomásban így fogalmaz: „Meggyőződése, hogy sem az a társadalmi rend, amelyet a magyar úri rend szolgál és képvisel, sem az, amelyet korcs és idegen polgárságunk tart fenn, nem alkalmas arra, hogy a magyar társadalom minden tagjának emberséges életet és szabad emberi méltóságot biztosítson, s ezzel életképessé és kultúra-termővé tegye a magyar népet.”<sup>137</sup>

Erdei e politikai helyzetértelmezése – amelynek társadalomtörténeti kifejtése éppen e kézirat szövegében olvasható – megmutatkozik társadalomszerkezeti elemzésében is. Ez a politikai credo határozza meg társadalomtörténeti elemzését, egyrészt mert a társadalomrajz nyilvánvalóan a felsőszervezet alkalmatlanságára mutat rá, másrészt mert – a politikai állásfoglalásnak megfelelően – a társadalmi fordulat véghezvitelére kijelölt csoportok ábrázolására is rányomja bélyegét.

Eme összefüggések fényében világossá válik az is, hogy az 1940-es évek elejére már nagy szaktudású Erdei számára miért lesz megfelelő a korabeli politikai diskurzus társadalomképe. Ebben ugyanis a fennálló társadalomszerkezet tarthatatlansága mellett épp olyan jól lehet érvelni, mint amennyire megteremti e diskurzus a társadalom kiválasztott csoportjainak pozitív értékelési lehetőségét is. Hiszen Erdeinek a kettős társadalomról vallott koncepciója olyan mértékben választja el a parasztságot a felsőtársadalmaktól, különösen pedig a „romlás fő oka”-nak tekintett nemzeti társadalomtól, hogy az – minden polgárosodási és illeszkedési tendencia ellenére – megőrizheti romlatlanságát és elkülönülését a felsőszervezet urizáló, retrográd tartalmától. A munkásság pedig anélkül kaphatja meg a munkásmozgalom ideológiai nevelését, hogy belesimulna a modern polgári társadalomszerkezetbe.

133 Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között I.

134 Erdei a következőket írja erről: „miután pedig a magyar kapitalizálásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal. A polgár alakjában külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási-társadalmi értelme van. Ugyanilyen értelemben polgári pálya az értelmiségi foglalkozás is, amely a vállalkozás keretei között képződött ki.” Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két háború között II. 43.

135 Különösen *Az osztálytársadalom* jó példa Hajnal történeti megközelítésére mind a magyar társadalomfejlődés előzményeinek vizsgálatát, mind a zsidóságnak e folyamatban játszott szerepét illetően.

136 Erdei Ferenc: Vallomás egy útról, melyet sohase tettem meg. In: uő.: *Történelem és társadalomkutatás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 448–452.

137 Uo.: 452.



A politikai diskurzushoz kapcsolódás eme előnyei azonban nem képesek orvosolni két lényeges kérdést, valójában a legfontosabbakat. Egyrészt – s ez a kéziratos szöveg legnagyobb problémája – ez a diskurzus nem teremti meg Erdei eredendő szándékának, a magyar társadalom két háború közötti társadalomtörténeti-szociológiai elemzésének a lehetőségét. Másrészt – miközben Erdei ideológiailag képes volt elválasztani a parasztságot a társadalom többi csoportjától – felettébb problematikussá válik a parasztság elhelyezése a kettős szerkezetű modellben.

A kettős társadalom Erdei-féle koncepciójában A ugyanis vagy a parasztság változatlan, a felső-társadalom alá szorult helyzetét kellene megrajzolni, amelyben e réteg többé-kevésbé „örök paraszti” helyzetben őrzi romlatlanságát és elkülönülését, vagy azt a társadalmi B csoportot kellene bemutatni, amely minden elkülönülés ellenére a két háború közötti időszakban már ezer szállal kapcsolódik az Erdei által diszkvalifikált felső-társadalmakhoz. Az első alternatíva azonban csak Erdei legérettebb szociográfusi, történészi, szociológusi munkáinak (*A magyar paraszttársadalomnak*, a *Magyar tanyáknak* és *A paraszti társadalomnak*) a teljes figyelmen kívül hagyásával, gyakorlatilag a társadalomtudós Erdei megsemmisítésével lenne lehetséges. A második alternatíva pedig a szerzőnek azt a saját politikai indítatású elemzését tenné érvénytelenné, amely a társadalom forradalmi átalakítását kívánja megindokolni. Értelmezésem szerint ez az oka a tanulmány befejezetlenségének,<sup>138</sup> s ezzel magyarázható az is, hogy Erdei

138 Ezen a ponton vitatkozom Kövér György és Nagy J. Endre értelmzésével, akik azt állítják, hogy a valójában hármassztruktúrát megfogalmazó írás azért szorítkozik a felsősztruktúra kettős struktúrájának a kifejtésére, mert a parasztság jellemzését Erdei már elvégezte *A magyar paraszttársadalom*ban. Megközelítésünk szerint azonban az utóbbi munka társadalomrajza nem illeszkedik a kéziratos írásához, minthogy épp arra a polgárosodási folyamatra mutat rá, amely a parasztságot fokozatosan belerendezte a történeti-nemzeti és a modern polgári felső-társadalom csoportjaiba. Vagyis *A magyar paraszttársadalom* ennek a harmadik struktúrájának a felszámolódását mutatja be. Ráadásul a két munka összeillesztését az is lehetetlenné teszi, hogy a két írás gyökeresen eltérő társadalomértelmezési keretben gondolkodik. Kövér felfogását lásd: Kövér György: *Társadalomtudományos paradigmák*. (Magyarország társadalomtörténete a reformkortól

még a hatvanas évek engedelkenyebb légkörében sem publikálta e munkáját.<sup>139</sup>

A szerző politikai értéktételezésének, a politikacsinálás szándékának és a társadalomtudományos értekezésnek az összemosása miatt lesz sikertelen Erdei utolsó komoly erőfeszítése arra, hogy megragadja a két háború közötti társadalomszerkezetet. Társadalomtudósi utkeresésének végpontján – a közbeeső időszak ígéretes kísérletei után – a politikus Erdei végképp győzedelmeskedik a társadalomtudós felett.

Ez a vereség pedig abban az időszakban következik be, amikor az évtizedes empirikus kutatómunka, a témában való elmélyült kutatás és legfőképpen Hajnal István munkásságának megtermékenyítő hatásának eredményeképpen Erdei igazi társadalomtudóssá érett. Ez a felkészültség tetten érhető *A magyar társadalom a két háború között* című írásban is. A kéziratos munka mindeme pozitívuma azonban sajnálatos módon nem a társadalomszerkezeti rekonstrukciót szolgálja, hanem Erdei politikai szándékát, a társadalmi forradalmat célzó elképzelését. Azt a szándékot, amely az első írások óta alapjában meghatározza a szerző társadalomértelmezését.

A kéziratos szöveg társadalomképe ennek a forradalmi hevíületnek a folyamánya. Ez az oka annak, hogy e sikerületlen társadalomszerkezeti elemzés zárja le Erdei társadalomtudományos munkásságát, s ez az értelmezés

az első világháborúig) In: Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 23–24.; Nagy J. Endré: A struktúraelmélet weberi koncepciója és néhány interpretációja. In: uő: *Szociokalandások*. Savaria University Press, Szombathely, 2003. 22.

139 Ezzel a kiegészítéssel arra a véleményre kívánunk reagálni, amely szerint a kéziratos szöveg meg nem jelenésének az volt az oka, hogy az ötvenes évek „szűk levegője”-ben ez a nem dogmatikus-stálinista munka nem jelenhetett volna meg. Ha ez így is volna, az 1960-es években már bizonyosan nem lett volna politikai akadály a munka megjelenésének. Annál is inkább, mert épp abban az időszakban (először 1962-ben) látott napvilágot Hanák Péter szintén nem marxista elemzése, amely nagyban hasonlít Erdei felfogására. (Hanák Péter: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról*, első publikálása: 1962.; könyvalakban: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 341–404.)

viszi őt a politikusok táborába. A politikum pedig egy olyan gondolkodó esetében arat győzelmet a tudomány fölött, akinek helyét kiváló képességei a század legnagyobb formátumú magyar szociológusai, nem pedig botcsinálta politikusai között jelölték ki.

## VIII. FÜGGELÉK

### *Erdei Ferencre vonatkozó válogatott szakirodalom*

- Balogh István: Erdei Ferenc: Magyar paraszttársadalom. *Ethnográfia* 1942/2. 157–158.
- Bartók János: Erdei Ferenc: Magyar falu. *Kelet Népe* 1940. dec. 1. 5–6.
- Beluszky Pál: Erdei Ferenc tanyavizsgálatának néhány tanulsága. In: Vágvölgyi András (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. MTA KESZ soksz., Makó, 1981. 83–92.
- Benisch Artur: Erdei Ferenc: Magyar tanyák. *Társadalomtudomány* 1942/4. 582–591.
- Benisch Artur: Vita a tanyakérdésről. A könyvismertető válasza Erdei Ferenc megjegyzéseihez. *Társadalomtudomány* 1943/1–2. 91–96.
- Bibó István: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. *Társadalomtudomány* 1940/4. 503–516.
- Bibó István: Tanya és modernizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. *Valóság* 1973/12. 35–40.
- Bibó István: Erdei Ferenc az 1943. évi balatonszárszói konferencián. Bibó István emlékeiből. Közreadja: Hanák Gábor. *Hitel* 2. 1989/1. 26.
- Bierbauer Virgil: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Tér és Forma* 1937/6. 177–178.
- Bierbauer Virgil: A magyar falu. *Tér és Forma* 1940/7. 137–138.
- Bíró Judit (vál. és szerk.): *Erdei Ferenc. A falukutatástól a népi kollégiumokig*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1985.
- Bognár Bulcsu: Hajnal után szabadon? Hajnal és Erdei magyar polgári átalakulásról szóló társadalomrajzairól. In: (szerk. Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád): *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Osiris Kiadó, Budapest. 2000. 60–83.

- Bognár Bulcsu: Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól. *Korall* 2. 2000. tél, 128–148.
- Bognár Bulcsu: „Csak egy rettenetes nagy söprögetés segít.” Erdei Ferenc értelmezése a magyar társadalomfejlődésről a kéziratos szövegben. *Valóság* 2003/8. 59–79.
- Bognár Bulcsu: Erdei útkeresései. A hajnali társadalomszemlélettől a szocializmus felé. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör – Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 587–610.
- Bognár Bulcsu: „A merészség a koncepcióban.” Erdei kísérlete a hajnali társadalomszemlélet adaptációjára A magyar paraszttársadalom című művében. *Korall* 15–16. 2004. Május, 226–247.
- Bognár Bulcsu: Népi szociográfia és társadalomtudomány. A vallásszociológiai kiindulás értékmozzanatai. (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről.) *Életünk* 2004/6. 523–532.
- Bognár Bulcsu: Népi szociográfia és társadalomtudomány II. Társadalomértelmezés az alföldi mezőváros bővületében. (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről.) *Életünk* 2004/9. 823–831.
- Bognár Bulcsu: Népi szociográfia és társadalomtudomány III. Erdei „organikus” társadalomfelfogása. (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről.) *Életünk* 2004/11–12. 1062–1070.
- Bognár Bulcsu: Népi szociográfia és társadalomtudomány IV. Az etnocentrizmus buktatói. (Erdei Futóhomokjának társadalomszemléletéről.) *Életünk* 2005/3. 78–87.
- Bognár Bulcsu: Egy parasztpolitikus szociológiája. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1931–1938). *Valóság* 2005/1. 48–73.
- Bognár Bulcsu: A parasztpolgárosodás dilemmái. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1939–41). *Valóság* 2005/3. 42–63.
- Bognár Bulcsu: Tudomány és politika vönzásában. Erdei Ferenc szociográfiáinak társadalomszemlélete (1942–44). *Valóság* 2005/7. 53–77.

- Bognár Bulcsu: Egy szintézis kísérlete. Erdei Ferenc Parasztkok című művének társadalomszemléletéről. *Társadalomkutatás* 2005/1. 171–192.
- Bognár Bulcsu: A harmadik út és a mezővárosi társadalomfejlődés. Erdei Ferenc városszociológiai összegzéséről. *Szociológiai Szemle* 2005/2. 40–56.
- Bognár Bulcsu: A nemzeti radikális politika és a társadalomtudományos érvelés kettőssége Erdei Ferenc faluszociográfiájában. *AETAS* 2006/1. 47–62.
- Bognár Bulcsu: Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás igézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás* (24. kötet) 2006/3. 432–448.
- Bognár Bulcsu: Tanyapolitika és társadalomelmélet Erdei Ferenc 1940-es évek eleji munkásságában. *Valóság* 2007/10. 68–86.
- Bognár Bulcsu: A paraszti perspektíva a két világháború között. Erdei Ferenc munkásságának tudásszociológiai összefüggései. *Valóság* 2008/9. 42–52.
- Bognár Bulcsu: Erdei Ferenc szociológiája a két világháború közötti tudományos és közéleti diskurzus tükrében. *Valóság* 2008/12. 78–88.
- Bognár Bulcsu: A paraszti válság és a harmadik utas válságok. Erdei Ferenc, Illyés Gyula és Szabó Zoltán a népi szociográfusok mozgalmában. *Korall* 36. 2009 július 142–160.
- Bognár Bulcsu: A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle* 2009/2. 60–77.
- Bognár Bulcsu: A harmadik út eltérő képviselői. Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről. *Magyar Szemle* 2009. augusztus (új évf. XVIII. 7–8. sz.) 97–114.
- Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom: a harmadik nemzedék*. Püski Kiadó, Budapest. 1989.
- Bujáki Pál: Magyar falu. *Fiatal Magyarország* 1940. okt. 3. 163–164.
- Csalog Zsolt: Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban. In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó Budapest, 1980. 339–361.

- Darvas József: Erdei Ferenc: Magyar város. *Kelet Népe* 1939 június (V. évf. 6. Sz.) 385–386.
- Dénes Iván Zoltán: A paraszti polgárosodás modellje. Erdei Ferenc tanyafelfogásának alakulása (1933–1942). In: Pölöskei Ferenc – Szabad György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. 313–338.
- Elek Péter: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Fiatall Magyarorszá* 1937. nov. 9. 180.
- Enyedi György: Erdei Ferenc és a településtudomány. In: Vágvölgyi András (szerk.): *Társadalom és gazdaság a mai Magyarországon: tudományos ülésszak Erdei Ferenc születésének 70. évfordulóján*. 67–76.
- Erdei Sándor: Erdei Ferenc életrajza. In: (vál. Berend T. Iván, Szuhay Miklós): Erdei Ferenc: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1974. 569–665.
- Féja Géza: „Futóhomok.” Erdei Ferenc könyve a Duna-Tisza köz földjéről és népéről. *Magyarország* 1937. május 11. 5.
- Féja Géza: Népi arcvonal. *Tátra* 1937. június 166–169.
- Féja Géza: Csillaghullás. Erdei Ferenc emlékezete. *Új Írás* 1971/9. 84–94.
- Féja Géza: Csillaghullás. Erdei Ferenc emlékezete. In: uő.: *Törzsek, hajtságok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978. 417–442.
- Gajdócsi István és mások: „Futóhomok” szociográfiai tanácskozás Erdei Ferencről. *Forrás* 1977/2. 35–85.
- Gesztelyi-Nagy László: Alföldi szociográfiák. *Közgazdasági Szemle* 1938. 999–1006.
- Gyáni Gábor: Érvek a kétfős struktúra ellen. *Korall* 3–4. szám. 2001. tavasz-nyár, 221–233.
- Gyáni Gábor: *Történetiszdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest, 2002.
- Gyarmati György: „Korcsapdák” és „Erdei-dilemmák.” In: Szoboszlai György (szerk.): *Anarchizmus és rendezőelvek. A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve* 1986. Mozgáskorlátozottak Piremon Kisvállalata, Budapest, 1986. 261–268.
- Györffy Sándor: Erdei Ferenc és a Márciusi Front. In: Pintér István (szerk.): *Fél évszázad múltán a*

- Márciusi Frontról*. Reform Kiadó, Budapest, 1989. 118–138.
- Hajnal István: Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. *Századok* 1942. 358–361.
- Hencz Aurél: Erdei Ferenc tanyarendezési elképzelései a felszabadulás előtt. *Forrás* 1980/12. 48–66.
- Huszár Tibor: Erdei Ferenc, a politikus és a tudós. *Forrás* 1977/2. 59–67.
- Huszár Tibor: Falurajz – társadalomrajz. (A fiatal Erdei Ferenc műhelyében.) *Szociológia* 1978/4. 491–510.
- Huszár Tibor: A protestantizmus és a romantika Erdei Ferenc pályakezdő írásában. *Világosság* 1979/1. 1–8., 1979/2. 87–93.
- Huszár Tibor: A fiatal Erdeiről. *Szociológia* 1979/1. 1–17.
- Huszár Tibor: Nyugati utas Lenin vonzásában. Erdei Ferenc ifjúkori leveleiből. *Új Írás* 1979/5. 75–86.
- Huszár Tibor: Tudós és politikus. Erdei Ferenc műhelyében. A fiatal Erdei Ferenc és a korabeli magyar szellemi irányzatok. In: Huszár: *Történelem és szociológia*. Magvető Kiadó, Budapest, 1979. 246–551.
- Huszár Tibor: Magyarságtudomány, magyar gazdaságtudomány, marxizmus: Erdei Ferenc egy elfelejtett fiatalkori írása. In: *Magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 223–263.
- Huszár Tibor: Ferenc Erdei – portrait of a sociologist. In: Erdei Ferenc: *Selected writings*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 389–407.
- Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonell Lap- és Könyvkiadó, Debrecen, 1989.
- Huszár Tibor: Erdei Ferenc és Bibó vitájáról. In: L. Nagy Zsuzsa – Burucs Kornélia (szerk.): *Kiutkezés 1943*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 104–114.
- Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések: Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. ELTE Szociológiai Intézet–Makói József Attila Múzeum, Budapest–Makó, 1991.
- Huszár Tibor: Hajnal István és a magyar szociológia intézményesülése. In: *Rendi társadalom – polgári*

- társadalom 6. Írástörténet – szakszerűsödés. Velem. 1992. A Hajnal István Kör és Vas Megyei Levéltár Kiadványa, Szombathely, 2001. 67–78.
- Huszár Tibor: A népi mozgalom társadalomszemlélete. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 68–76.
- Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás*. Tanulmányok. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1997.
- Karády Viktor: Zsidó és nem zsidó polgárosodás? Válasz Gyáni Gábornak. *BUKSZ* 1998. tavasz. 9–19.
- Kemény Gábor: A magyarországi parasztprobléma két határköve. *Korunk Szava* 1938. 455–456.
- Kemény István: *Szociológiai írások*. Replika könyvek I. Szeged, 1992.
- Kerék Mihály: Futóhomok. *Magyarország* 1937. jún. 26. 1.
- Kerék Mihály: Erdei Ferenc: Parasztok. *Kelet Népe* 1938. augusztus 148–150.
- Kerék Mihály: A legújabb szociográfia. *Magyar Szemle* 1938/9. 33–44.
- K. Havas Géza: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Szép Szó* 1937. okt. 282.
- Kosárkó László: Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években. *Korall* 2. 2000. tél 110–127.
- Kovács Endre: Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. *Társadalomtudomány* 1942/1. 128–131.
- Kovács Éva – Melegh Attila: Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In: Á. Varga László (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Rendi társadalom-polgári társadalom. Supplementum*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1995. 487–505.
- Kovács Imre: Vallomás a falukutatásról. *Fiatal Magyar-ság* 1938. június 109–112.
- Kovács Imre: A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár* 1958/2–3.
- Köpeczi Béla: *Erdei Ferenc, a politikai gondolkodó*. Szegedi Nyomda, Makó, 1985.

- Kulcsár Kálmán: Utószó a Parasztokhoz. *Szociológia* 1974/2. 237–249.
- Kulcsár Kálmán: Erdei Ferenc: a tudós és politikus. *Valóság* 1985/5. 12–20.
- Kulcsár Kálmán: *Erdei Ferenc (A múlt magyar tudósai)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Kulcsár Kálmán: A „Parasztok” ötven éve. *Tiszatáj* 42. 1988/11. 40–45.
- Lackó Miklós: A népi gondolat a Szárszók tükrében. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest, 1997. 23–30.
- Lakatos László: Egy szociológus történész: Hajnal István. In: Kovács I. Gábor (szerk.): *Tanulmányok a magyar szociológia történetéből*. ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest, 1986. 1–69.
- Lakatos László: Népiek és urbánusok: egy régi történet új fejezete. *Juss* 1991/3. 118–123.
- Lakatos László: Hajnal István hatása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 109–116.
- Lengyel András: Erdei Ferenc és a Szegedi Fiatalok. A Bethlen Gábor Kör megújulása. *Forrás* 19. 1987/4. 68–90.
- Lölkös István: A magyar paraszttársadalom. *Magyar Szemle* 1942/3. 147–151.
- Márkus István: Mi történik a magyar szociográfiával? *Kelet Népe* 1942. márc. 1. 2–4.
- Mendöl Tibor: Erdei Ferenc: Futóhomok. – A Duna-Tisza köz földje és népe. *Debreceni Szemle* 1937/7–8. 184–185.
- Mendöl Tibor: Néhány szó az alföldi város kérdéséhez. *Földrajzi Közlemények* 1939/3. 217–232.
- Mendöl Tibor: Egy könyv a magyar faluról. *Földrajzi Közlemények* 1940/3. 204–208.
- Mendöl Tibor: Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” című cikkéhez. *Földrajzi Közlemények* 1941/2. 113–115.
- Mendöl Tibor: A városföldrajz népeségtudományi vonatkozásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 1942/5–6. 346–351.

- Mónus Illés: Szociográfia. *Szocializmus* 1937. 241–246.
- Mónus Illés: Válaszúton? *Szocializmus* 1937/12. 521–527.
- Móricz Zsigmond: Erdei Ferenc: Magyar falu. *Kelet Népe* 1940. június 1. 13.
- Móricz Zsigmond: Népfőiskola. Falukutatók. *Kelet Népe* 1942. aug. 1. 20.
- Nagy Endre: Erdei és a kelet-közép-európaiság. A Magyar Szociológiai Társaság Vándorgyűléséről. *Szakszervezeti Szemle* 15. 1986/1. 41–45.
- Nagy J. Endre: Harcban az angyallal. Erdei politikai világnézetének és struktúra-rajzának összefüggései az 1940-es évek elején. In: Nagy J. Endre: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Pesti Szalon – Savaria University Press, Budapest – Szombathely, 1993. 103–117.
- Nagyné Fehér Irén (szerk.): *Erdei Ferenc Emlékkülés: Tudományos Konferencia Erdei Ferenc születésének 90. és halálának 30. évfordulójának tiszteletére: 2001. augusztus 30. Kecskemét*. Kecskeméti Főiskola Kertészeti Főiskolai Kar, Kecskemét, 2001.
- Némédi Dénes: *A népi szociográfia 1930–38. Gondolat Kiadó*, Budapest, 1984.
- Némédi Dénes: A „polgárosodás” a népi szociográfiában. *Szociológia* 1978/3. 415–434.
- Némédi Dénes: A szintézis keresése. Erdei Ferenc szociológiája a 40-es évek első felében. *Szociológia* 1978/4. 511–525.
- Némédi Dénes: A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. *Világosság* 1983/5. 278–283.
- Némédi Dénes: The contribution of Ferenc Erdei to the theory of peasentry. *History of Sociology* 6. 1985/1. 87–101.
- Ortutay Gyula: Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. *Népiünk és Nyelvünk* 1935/3. 135–136.
- Ortutay Gyula: A magyar paraszttársadalom. Erdei Ferenc könyve. *Magyar Csillag* 1942. június 1. 364–365.

- Ortutay Gyula: Erdei Ferenc. In: uő: *Fényes, tiszta árnyék*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 262–265.
- Paku Imre: Három könyv a magyar faluról. *Hitel* 1942. nov. 507–508.
- Papp Zoltán: *Makói történet: Egy fejezet Erdei Ferenc életéből*. Makói József Attila Múzeum, Makó, 1985.
- Papp Zsolt: Erdei Ferenc indulása. *Forrás* 1981/5. 22–27.
- Pécsi Albert: Magyarország felfedezése – Féja Géza: Viharsarok. Erdei Ferenc: Futóhomok. *Földrajzi Közlemények* 1937. 167–168.
- Pölöskei Ferenc (szerk.): *A falukutatás fénykora: 1930–1937*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002.
- Reitzer Béla: A szociográfia módszertani problémája. *Fiatal Magyarország* 1934. nov. 181–183.
- Reitzer Béla: Erdei Ferenc: Futóhomok. *Válasz* 1937/7–8. 492–498.
- Reitzer Béla: Parasztkérdés és szociográfia. *Közgazdasági Szemle* 1936. 334–338.
- Reitzer Béla: Szociográfia és parasztkérdés. *Apollo* 1937. 202–204.
- Rézler Gyula: A magyar társadalomleírás kialakulása az elmúlt évtizedben. *Közgazdasági Szemle* 1941. 490–525.
- Révai József: *Marxizmus és népiesség*. Budapest, 1938.
- Romány Pál: Erdei Ferenc, az agrárközgazda. *Forrás* 1977/2. 42–50.
- Romány Pál: Erdei Ferenc és a magyar agrárfejlődés. *Gazdálkodás* 29. 1985/2. 1–15.
- Romány Pál: Sziget az Alföldön. *Valóság* 1987/11. 110–114.
- Saad József: A „beteg társadalom” képe a népi gondolkodók társadalomképében. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. 77–81.
- Seres József: A parasztsors felszámolása. *Kelet Népe* 1940. febr. 1. 18.
- Simon János: A Futóhomok és a Kalocsa környéki szálásfalvak. (Adalékok a Futóhomok értékeléséhez és újraértelmezéséhez.) *Társadalomkutatás* 1988/2. 54–61.

- Sinkovics István: Magyar falu, magyar parasztság. *Magyar Szemle* 1940/6. 408–413.
- Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom. Tudományos tanácskozás a szárszói találkozó 50. évfordulója alkalmából.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.
- Szabó A. Ferenc: Sorscsapás vagy válságtünet? (A paraszttársadalom válsága és az egykekérdés Erdei Ferenc munkáiban.) *Társadalomkutatás* 1991/4. 36–41.
- Szabó László: Erdei Ferenc társadalomszemlélete. *Forrás* 1981/5. 31–36.
- Szabó Zoltán: Futóhomok. *Pesti Napló* 1937. máj. 9. 16.
- Szabó Zoltán: Magyar nép, magyar város. *Magyar Szemle* 1939/7. 215–225.
- Szabó Zoltán: Magyar terv. *Magyar Nemzet* 1939. júl. 9. 17.
- Szalai Sándor: Erdei Ferenc – az ember és a módszer. *Szociológia* 1981/3–4. 333–336.
- Szilágyi Miklós: *Mezővárosi társadalom – paraszti műveltség (történeti-néprajzi adatok és elemzési kísérletek).* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen. 1995.
- Szirtes Andor: *Vulnera Hungariae ... Az újabb magyar szociográfiai irodalom kérdéséhez.* *Századunk* 1937/3. 185–192.
- Szoboszlai György: Településpolitikai és közigazgatás. (Erdei Ferenc közigazgatási reformtervéhez.) *Társadalomtudományi Közlemények* 1981/3. 331–345.
- Takács József: Futóhomok. *Szocializmus* 1938/7–8. 369–371.
- Takács József: Parasztok. *Szocializmus* 1938/7–8. 384–386.
- Timár Lajos: A szociológia és geográfia pörlekedésének lezáratlan fejezete. Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitája az alföldi tanyás településről. *Tér és Társadalom* 1988/2. 86–93.
- Timár Lajos: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városról. *Századok* 1995/3. 617–628.
- Timár Lajos: Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái az alföldi várostípusokról, a város és vidék kapcsolataról. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A*

- népi mozgalom és a magyar társadalom.* Budapest, 1997. 82–94.
- Tóth Ferenc: *Erdei Ferenc szülőháza.* József Attila Múzeum, Makó, 1985.
- Tóth Ferenc: *Erdei Ferenc, a makói diák.* Szegedi Nyomda, Makó, 1986.
- Tóth Ferenc: *Erdei Ferenc hadbíróági pere.* Szegedi Nyomda, Makó, 1986.
- Tóth Ferenc (szerk.): *Erdei Ferenc Emlékkülés: 1985. december 16.* Makói Városi Tanács V.B. Művelődési Osztály, Makó, 1987.
- Tóth Ferenc (szerk.): *A Parasztok megjelenésének 50. évfordulóján: az Erdei Ferenc Társaság 1988. június 6-i közgyűlésén elhangzott előadások.* Makói Városg. V., Makó, 1988.
- Tóth Ferenc (szerk.): *Erdei Ferenc börtönnaplója.* Erdei Ferenc Társaság, Makó, 1993.
- Tóth Pál Péter: A népi mozgalom és a gazdasági élet. In: Sipos Levente–Tóth Pál Péter (szerk.): *A népi mozgalom és a magyar társadalom.* 37–48.
- Vargyas Lajos: Hagyomány és kultúra. *Társadalomtudomány* 1943/3. 281–294.
- Venczel József: A társadalomkutatás vitatása. *Hitel* 1938. 90–92.
- Veres Péter: Magyar város (Erdei Ferenc könyvéhez). *Magyar Élet* 1939/7. 22–23.
- Zeke Gyula: Erdei Ferenc kettős modellje a statisztika tükrében. Verifikálási kísérlet. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 1.* Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 505–509.

1910. december 24. megszületik Makón. Apja kisbirtokos hagymakertész, anyja gazdalan.
- 1916–29 között elemi és középiskoláit (1921–29) Makón végzi. A gimnáziumban a pár évvel előtte végzett József Attilához hasonlóan Galamb Ödön, Kovalik Antal, Tettamanti Béla a legkedvesebb tanárai. Közben rendszeresen végez otthon paraszti munkát. Középiskolásként a nyarakat vándorlással tölti: 1927-ben a Duna-Tisza közén, 1928-ban a Dunántúlon és Bácskában, 1930-ban Ausztriában. A falujárások során szociográfiai naplót készít.
- 1929-ben a szegedi egyetem jogi és államtudományi karára iratkozik be, de érdeklődése mindinkább a szociológia és a közgazdaságtan felé fordul. Két tanárának volt jelentős szerepe az egyetemi évek alatt: a közgazdász-statisztikus Surányi-Unger Tivadarnak, „akitől egzakt tudnivalókat” tanul és a jogbölcseletet tanító Horváth Barnának, akitől „társadalmi- jogi- politikai gondolkozásformákat”.
- 1930-tól a Bethlen Gábor Kör tagja lesz, ahol megismerkedik Reitzer Bélával, Bibó Istvánnal, Ortutay Gyulával, Baróti Dezsővel, Tomori Violával, Radnóti Miklóssal. Ekkor köt barátságot a tragikus sorsú Reitzerrel. Részt vesz a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának falukutató munkájában, ezen keresztül kapcsolatba kerül a felvidéki Sarlóval, az Erdélyi Fiatalokkal. A kollégiumi közösség révén megismeri Solymossy Sándor, id. Bibó István, Sík Sándor, Tamási Áron és Veres Péter munkásságát.
- 1931-ben megjelenik első publikációja a Századunkban *Királyhegyes* címmel arról a településről, ahol az Erdei család- az apai nagyszülők halála után – 1928-tól 1933-ig gazdálkodott.
- 1932-ben intenzív településföldrajzi és szociográfiai stúdiumokat folytat. A Bethlen Gábor Kör agrársettlement vizsgáldásai kapcsán a tanyakérdést járja körbe, e mellett politikaelméleti tanulmányokat folytat. *A makói tanyarendszer* keletkezése.
- 1933-ban a Makó monográfián dolgozik. Májusban katonaként letartóztatják a fennálló társadalmi rend



elleni izgatás vádjával (öccsének, Sándornak írt levele miatt), majd gyorsított eljárással két hónapi fogházra ítélik.

1934-ben Surányi-Unger közbenjárására nem bocsátják el az egyetemről és jogtudományi doktori oklevelet kap. Az egyetem elvégzése után a Makói Hagymaszövetkezet könyvelője és a makói családi kisgazdaság irányítója. Öccsével egyhónapos gyalogtúrát tesz Ausztriában. *A makói parasztság társadalomrajzának megjelenése.*

1935-ben kiveszi részét a makói helyi politikából. Belép a 48-as Függetlenségi Kossuth Pártba. Decemberben lapot indítanak Várospolitikai Szemle címmel. Nyáron megismerkedik a Viharsarok anyagát gyűjtő Féja Gézával. A Bibó Istvánnal való korábbi ismeretség szoros barátsággá alakul. A tervezett makói monográfia fontos részelemzéseinek (*Térületi csoportok egy mezőváros társadalmában. Adalékok Makó társadalomrajzához. ill. Nemzedékproblémák egy mezőváros társadalmában.*) és tanya- és tudományelméleti munkájának (*Magyar gazdaságtudomány*) megjelenése.

1935/1936. A Hagymaszövetkezet finanszírozásában hosszabb tanulmányutat tesz Hollandiában, Németországban, Svájcban (1935. okt. 21-e és 1936. március eleje között). Az élményeiről Nyugati levelek címmel számol be a makói helyi sajtóban.

1936-ban részt vesz a Válasz című folyóirat szerkesztésében. *A mezővárosi társadalom. Makó társadalmi szerkezete* című munka keletkezése.

1936/37. A Hagymaszövetkezet ügyvezető titkára lesz (1936. márc. 1-jétől), majd az elnökké választott Erdei 1937 februárjában a tagság támogatásával kibuktatja a vezetőségből a hivatalos szervezeteti vonal képviselőit. Az 1937 tavaszán bevezetett kormányintézkedések következtében pozíciói meggyengülnek, mert a METESZ (Mezőgazdasági Termelők Egyesült Szövetkezete) monopóliumot kap a hagymaértékesítésre. Az új közgyűlésen (1937 júniusában) Erdei visszavonhatja jelölését, és kivonul a közgyűlésről.

1937-ben az országos ismertséget jelentő *Futóhomok: a Duna-Tisza köz földje és népe* című kötetet publi-

kálja. (Még ez évben megjelenik a munka második kiadása.) Csatlakozik a népi írók táborához. Részt vesz a Makói Független Újság alapításában.

1937 májusában csatlakozik a március 15-én megalakuló Márciusi Fronthoz. Egyik írója a Front októberi makói kiáltványának Veres Péter, Illyés Gyula, Kovács Imre, Féja Géza mellett. Ez évben két per is indul ellene. Az első, a beperelt népi írók (Féja Géza, Kovács Imre) mellett a Válaszban megjelent, *A szabadság politikája* című cikke miatt, amiért „nemzetgyalázás és büntett feldicsérése” vétsége miatt később két hónapi fogházra ítélik. A másik perben ötödmagával (Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter) kerül vád alá, a Márciusi Fronttal közösen fogalmazott „Mit kíván a magyar nép?” című röpirat miatt.

1938 júniusában Makón házasságot köt Diósszilágyi Évával. Szorosabb kapcsolatot alakít ki a budapesti egyetemi ifjak csoportjával, az Egyetemi Körrel. Megismerkedik Donáth Ferencsel. Rendszeres munkakapcsolat fűzi a Teleki Pál-féle Táj- és Népkutató Intézethez, majd annak őszi feloszlása után Györffy István Néprajzi Intézetéhez. A *Parasztok* című kötet megjelenése.

1939 júniusában Makón Veres Péterrel, Féja Gézával, Bibó Istvánnal megalapítja a Nemzeti Parasztpártot. Ez évben elköltözik Szigetszentmiklósról (nov. 9.), amely lényegében Diósszilágyi Évával kötött házasságának végét jelenti. Szigetszentmiklóson apjával földet bérelnek és a makói hagyományokat követő hagyma- és zöldségtermelő üzemet hoznak létre. Ezzel párhuzamosan a makói hagyományteremtő kísérleti telepet is vezeti. (Egészen 1943-ig dolgozik a telepen.) Gyakran tart előadásokat Budapesten és vidéken. A *Magyar város* kötet megjelenése.

1939/44. Tevékenyen vesz részt különböző politikai és szellemi mozgalmakban. A Bolyai Kollégium, majd a Györffy István Kollégium munkájában fontos szerepet tölt be. Munkatársa a Kelet Népe-nek, a Szabad Szónak. Kapcsolatban áll Móricz Zsigmonddal és Mód Aladárral.

1940-ben megismerkedik az egyetemista Majláth Jolánnal, későbbi feleségével. Majláthon és Márkus Ist-

- vánon keresztül ismeri meg Hajnal István társadalomelméletét és történelemfelfogását. A levelezések tanúsága szerint közeli kapcsolat alakul ki közöttük. Hajnal nagyra értékeli Erdei erőfeszítéseit; hogy a tanyás mezőváros elemzésében a magyar társadalomfejlődés egyik sajátosságát felszínre hozza. A *Magyar falu* közzététele.
1941. Éles szakmai vita bontakozik ki Erdei és Mendöl Tibor között az alföldi tanyás mezőváros és a tanyák kérdéséről Erdeinek *A tanyás települések földrajzi szemlélete* című tanulmánya kapcsán. A *magyar parasztársadalom* megjelenése.
- 1942-ben értő elemzést ír Hajnal István társadalomelméletéről *Történelem és szociológia* címmel a Társadalomtudomány számára. Majláth és Márkus nagykörösi kutatása kapcsán intenzívebb kapcsolat alakul ki Hajnallal. A tanyák megítélésével kapcsolatos szakmai viták folytatódnak, ezúttal Benisch Arthúrral. A *Magyar tanyák* megjelenése.
1943. Erdei irányításával elkészül a Györfly Kollégium népfőiskolájának terve, amely Pesterzsébet határában egy húszholdas, szövetkezeti módon szervezett tangazdaságra épülve valósul meg. Augusztusban a Magyar Élet Könyvbarátainak Társasága és a Soli Deo Gloria református diákszövetség szervezésében megrendezésre kerülő balatonszárszói előadássorozat fő előadója. A marxizmus mellett elkötelezett gyűjtő hangú előadást tart a magyar társadalomról. Októberben letölti kéthavi fogházbüntetését a népi szociográfusok melletti korábbi kiállása miatt. A *magyar társadalom és a paraszti társadalom* című írások megjelenése.
1944. Januárban egy öttagú szerkesztőbizottság (Darvas József, Illyés Gyula, Kovács Imre, Veres Péter) tagjaként átszervezik a Szabad Szót, amelyet a német megszálláskor a többi ellenzéki lappal együtt betiltanak. Dolgozik a kéziratban maradt *A magyar társadalom a két háború között* címmel elhíresült tanulmány kötetének alakításán.
- 1944/45. A Magyar Front megbízásából öccsével átszövik a tűzvonalon és Szegeden felveszi a kapcsolatot a szovjet csapatokkal és az MKP-val. A debreceni ideiglenes nemzetgyűlés képviselője, az ideiglenes

- kormány belügyminisztere (1944. dec. 22. – 1945. nov. 15.)
1945. Részt vesz a földtörvény és a földművesek földhöz juttatásáról szóló rendelet kidolgozásában. Az újjászervezett Nemzeti Parasztpárt alelnöke, majd főtitkára.
- 1945/48. Mint a nagyüzemi gazdálkodás híve támogatja a mezőgazdaság szocialista átszervezésének a beindítását. A Parasztpárt vezetőjeként szorosan együttműködik a kommunistákkal.
- 1948-ban az MTA levelező tagja lesz és Kossuth díjat kap.
- 1948/56. A kommunista hatalom belső változásaitól függetlenül végig vezető pozícióban van, amelyet a forradalom idején is megtart: 1948. szept. 9-től 1949. jún. 11-ig államminiszter, 1949. jún. 11-től 1953. júl. 4-ig földművelésügyi miniszter, 1953. júl. 4-től 1954. okt. 30-ig igazságügyi miniszter, 1954. okt. 30-tól 1955. nov. 15-ig ismét földművelésügyi miniszter, 1955. nov. 15-től 1956. okt. 31-ig a Minisztertanács elnökhelyettese.
1956. Az MTA rendes tagjává választják.
- 1956-ban a forradalom alatt Nagy Imre kormányának tagja (okt. 27-e és november 2-a között).
1956. nov. 3.-án mint a szovjet hadsereg kivonásáról tárgyaló magyar küldöttség tagját a tököli szovjet katonai bázison letartóztatják, de egy hónapos vizsgálati fogság után Kádár János közbenjárására szabadon engedik.
- 1957-től kiszabadulása után támogatja a Kádár-kormány politikáját, de közvetlen politikai szerepet már nem vállal. Ekkortól tudományos, tudományos-szervező és tudománypolitikai tevékenysége kerül előtérbe, amely a termelőszövetkezeti üzemszervezés közgazdasági, gazdaságpolitikai, üzemgazdasági és üzemszervezési kérdései köré szerveződik. A magyar agrárgazdasági kutatómunka irányítója, szervezője. Az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének igazgatója (1970-ig), illetve az MTA főtitkára (1957-64, majd 1970-71).
1958. A *Mezőgazdaság és szövetkezet: a mezőgazdasági és a szövetkezeti fejlődés kérdései* című írás publikálása.

OT, 20

308

374

1960-ban megjelenik szerkesztésében *A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve* című munka.

1961. Az *Üzemszervezési kérdések a szocialista mezőgazdasági nagyüzemben* című munka megjelenése.

1962. A második Kossuth-díj. A Szövetkezeti Tudományos Tanács elnöke.

1964. Akadémiai Aranyérmet kap.

1964-1970. Az MTA alelnöke és a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtítkára.

1965-től az Elnöki Tanács tagja

1967. Megjelenik *A mezőgazdaság helye a nap alatt* című írása.

1967. Az első termelőszövetkezeti kongresszuson beválasztják a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsába.

1967-től jelentős részt vállal a termelőszövetkezetekre vonatkozó 1969. évi törvény, majd az egységes termelőszövetkezeti törvény megalkotásában. A kollektivizált mezőgazdaság problémáival foglalkozik és jelentős szerepe lesz a gazdasági reform előkészítésében.

1970. Megkapja a Magyar Népköztársaság Zászlórendjét.

1971. Megjelenik a *Város és vidéke* című szociográfiája.

1971. május 11-én meghal Budapesten.



X 106441

A kötet a  
XX. századi magyar  
társadalomtudományos gon-  
dolkodás egyik legnagyobb hatású  
alakjának, a modern kori magyar társada-  
lomfejlődés egyik leghíresebb értelmezőjének  
életművét vizsgálja. Erdei Ferenc írásainak elem-  
zése során a könyv kitér a magyar társadalomfej-  
lődés modern kori kulcskérdéseire és megvilágítja,  
hogyan próbált miként szociografikus munkás-  
ságában ezekre a sorskérdésekre a társadal-  
mi fejlődését kifejező válaszokat adni. A kötet  
emellett újraértékeli Erdei azon sajátos, harma-  
dik utas megközelítését, amely az autenti-  
kus magyar lét és társadalomfejlődés  
lehetőségeit a parasztsághoz  
kapcsolja.



9 789638 826718

1980 Ft